

Reproducția forței de muncă în economia globală, teoria marxistă și revoluția feministă neterminată*

Silvia Federici

Munca femeilor și truda lor sînt îngropate adînc în miezul structurii sociale și economice capitaliste. (David Staples, No Place Like Home [Niciăieri ca acasă], 2006)

Este limpede că sistemul capitalist a dus la supraexploatarea femeilor. Ceea ce nu ne-ar consola în niciun fel dacă aceasta ar fi însemnat doar sărăcie și opresiune, însă, din fericire, a generat și rezistență. Iar capitalismul a înțeles că, dacă va ignora cu totul sau va reprimă această rezistență, ea va deveni din ce în ce mai radicală, transformîndu-se în cele din urmă într-o mișcare de independență și poate chiar în nucleul unei noi ordini sociale. (Robert Biel, The New Imperialism [Noul imperialism], 2000)

Factorul emergent de eliberare în Lumea a Treia este forța femeilor nesalariate, care nu s-au deconectat încă de la economia vieții prin propria muncă. Ele deserveșc viața, și nu producția de mărfuri. Ele sînt fundamentul ascuns al economiei mondiale, iar echivalentul salarial al muncii lor pentru viață e estimat la 16 trilioane de dolari. (John McMurtry, The Cancer Stage of Capitalism [Stadiul canceros al capitalismului], 1999)

Mojarul s-a spart de-atîta zdrobit. Mîine plec acasă. Pînă mîine Pînă mîine... De-atîta zdrobit Mîine plec acasă. (Cîntec al femeilor hausa din Nigeria)

Introducere

Eseul de față propune o interpretare politică a restructurării [re]producției forței de muncă în economia mondială, dar și o critică feministă a teoriei lui Marx, ce a fost elaborată, în moduri diferite, încă din anii 1970, cînd a fost articulată pentru prima oară de activiștii campaniei *Salarii pentru Lucrul Casnic*, și în special de Selma James, Mariarosa Dalla Costa

* raducere după Silvia Federici, „The Reproduction of Labour-Power in the Global Economy, Marxist Theory and the Unfinished Feminist Revolution”, lucrare prezentată în cadrul seminarului „Criză Reproducției Sociale și Lupta Feministă”, din 27 ianuarie 2009, Universitatea Santa Cruz. Îi adresăm mulțumiri Silviei Federici pentru oferirea drepturilor de autor. (N. red.)

SILVIA FEDERICI este activistă feministă, profesor emerit și teaching fellow la Hofstra University, fost profesor în Nigeria, cofondatoare (împreună cu George Caffentzis) a Comitetului pentru Libertate Academică în Africa (Committee for Academic Freedom in Africa) și membru al Midnight Notes Collective. Cărți: *Wages Against Housework*, Falling Wall Press, 1975; *Enduring Western Civilization: The Construction of the Concept of Western Civilization and Its „Others”*, Praeger, 1995; *A Thousand Flowers: Social Struggles Against Structural Adjustment in African Universities*, Trenton, Africa World Press, 2000 (coeditare); *African Visions: Literary Images, Political Change, and Social Struggle in Contemporary Africa*, Praeger, 2000; *Caliban and the Witch: Women, The Body, and Primitive Accumulation*, Autonomedia, 2004; *Good Times! Bad Times! An Introduction to the Capitalist Crisis and What it Means for Us*, 56aInshop, 2009 (alături de Alain Badiou, George Caffentzis și Mario Tronti).

și Leopoldina Fortunati, printre alții, iar mai tîrziu de feministele școlii de la Bielefeld – Maria Mies, Claudia Von Werlhof, Veronica Benholdt-Thomsen. Această critică pornește de la argumentul că analiza capitalismului făcută de Marx este limitată de atenția acordată aproape exclusiv producției de mărfuri și de ignorarea semnificației muncii reproductive neplătite a femeilor și a diviziunii genice a muncii în acumularea capitalistă. Prin ignorarea acestui tip de muncă, Marx a limitat înțelegerea mecanismului ce perpetuează exploatarea muncii, ajungînd la ipoteza că dezvoltarea capitalistă este totodată inevitabilă și progresistă. Presupoziția lui Marx era că precaritatea resurselor este un obstacol în calea autodeterminării umane și că expansiunea forțelor de producție ale capitalului, prin industrializarea la scară largă, va duce în timp la depășirea acestui obstacol. Marx și-a reconsiderat, se pare, ideile asupra acestei chestiuni în ultimii săi ani de viață. În ceea ce ne privește, la un secol și jumătate de la apariția *Capitalului*, putem chestiona acest punct de vedere din cel puțin trei motive.

Mai întîi, indiferent de ponderea pe care a avut-o de-a lungul timpului ca impediment în calea eliberării umane, precaritatea este astăzi rezultatul producției capitaliste. Apoi, pe măsură ce sporește cooperarea în cadrul organizării muncii, producția capitalistă potențează diferențele și diviziunile în sînul proletariatului, prin organizarea reproducției sociale. În al treilea rînd, de la Revoluția Mexicană la cea Chineză, cele mai antisistemice lupte din ultimul secol nu au fost purtate de muncitorii din industrie, subiectul revoluționar imaginat de Marx, ci de mișcări rurale. Chiar și astăzi, această luptă este dusă de fermieri subzistenți, squatterii urbani, imigranți fără acte, dar și de muncitorii high-tech din Europa și America de Nord. Și, cel mai important, de femei, care, în ciuda tuturor dificultăților, perpetuează familia, indiferent de valoarea de piață a vieții lor, dînd valoare existenței proprii, reproducînd-o de dragul ei, chiar și atunci cînd sînt declarate forță de muncă inutilă de către capitaliști.

În ce măsură pot încă perspectivele teoretice marxiste, așadar, să servească drept ghid „revoluționar” contemporan? În cele ce urmează, voi pune această întrebare pornind de la analiza restructurării reproducției în economia globală. Teza mea e că, dacă teoria marxistă vrea să se adreseze mișcărilor anti-capitaliste din secolul XXI, problema „reproducției” trebuie reconceptualizată dintr-o perspectivă mondială. Atenția acordată activităților care ne reproduc existența are darul de a destrăma iluzia că automatizarea producției poate crea condițiile materiale pentru o societate nonexploatoare, demonstrînd că ceea ce împiedică „revoluția” nu este lipsa de know-how tehnologic, ci diviziunile pe care dezvoltarea capitalistă le reproduce în interiorul clasei muncitoare. Într-adevăr, pe lîngă faptul că devorează pămîntul, pericolul capitalismului actual e legat de declanșarea tot mai multor războaie de tipul celor lansate de SUA în Afganistan și Irak, alimentate de nevoia corporațiilor de a dobîndi accesul la resurse minerale și de hidrocarburi, dar și de competiția proletară pentru o bogăție care nu poate fi generalizată.¹

I. Marx și reproducția forței de muncă

Este surprinzător că, în ciuda complexității sale teoretice, Marx a scăpat din vedere munca reproductivă a femeilor. El a admis că, la fel ca oricare altă marfă, forța de muncă trebuie produsă, pentru că atâta vreme cât are valoare, aceasta reprezintă „o cantitate determinată de muncă socială medie, materializată în ea”.² Deși Marx analizează cu multă meticulozitate dinamica producției firului de bumbac și valorificarea acestuia, el este, în schimb, extrem de laconic atunci când discută munca reproductivă, reducând-o la consumul de mărfuri pe care muncitorii și-l permit din salariu și la munca pe care o presupune producția acestor mărfuri. Cu alte cuvinte, la fel ca în schema neoliberală, conform lui Marx, pentru [re]producția forței de muncă nu este nevoie decât de producția mărfurilor și piața de desfacere a acestora. La mijloc nu mai apare niciun alt tip de muncă, precum cea pentru prepararea bunurilor consumate de muncitori ori pentru refacerea capacității fizice sau psihice a acestora de a lucra. Marx nu trasează nicio diferență între producția de mărfuri și producția forței de muncă.³ Aceeași linie de producție le produce pe amândouă. În consecință, valoarea forței de muncă este evaluată în funcție de valoarea mărfurilor (alimente, haine, locuințe) care trebuie oferite muncitorului, adică „bărbatului, pentru ca acesta să își poată reînnoi procesul vieții”. Iar aceste mărfuri sunt măsurate prin timpul de muncă necesar, în mod social, pentru producerea lor.⁴

Chiar și atunci când vorbește despre reproducția muncitorilor la nivel generational, Marx este extrem de laconic. Ne spune că salariile trebuie să fie suficient de mari pentru a asigura „înlocuitorii muncitorilor”, copiii acestora, astfel încât forța de muncă să își perpetueze existența pe piață.⁵ Dar, revenind, singurii factori relevanți pe care îi recunoaște în acest proces sunt muncitorii bărbați, autoreproductivi, salariile și mijloacele de subsistență ale acestora. Muncitorii sunt produși prin intermediul mărfurilor. Nu sunt menționate femeile, lucrul casnic, sexualitatea sau procrearea. În cele câteva locuri în care face referire la reproducerea biologică, Marx o tratează ca pe un fenomen natural, susținând că schimbările din organizarea producției sunt ceea ce generează periodic surplusul de populație care satisface necesitățile fluctuante ale pieței de muncă.

În alte lucrări am prezentat mai multe ipoteze pentru a explica de ce a ignorat Marx, cu atâta perseverență, munca reproductivă a femeilor, de ce, de exemplu, nu întreabă prin ce transformări trebuie să treacă materiile prime implicate în reproducția forței de muncă, pentru ca valoarea lor să se transfere în produse (așa cum procedase în cazul altor mărfuri). Am sugerat că situația clasei muncitoare din Anglia – punctul de referință al lui Marx și al lui Engels – a influențat această descriere.⁶ Marx a descris situația proletariatului industrial din vremea sa, așa cum l-a văzut el, iar lucrul casnic al femeilor nu prea e parte din aceasta. Menajul, ca ramură specifică a producției capitaliste, era în afara orizontului istoric și politic al lui Marx, cel puțin în ceea ce privește clasa muncitoare industrială. Deși încă din prima fază a dezvoltării capitaliste, și mai ales în perioada mercantilistă, munca reproductivă a fost subordonată oficial acumulării capitaliste, lucrul casnic apare ca motor al reproducției forței de muncă industriale, organizat de capital pentru capital, abia către sfârșitul secolului al XIX-lea, în conformitate cu cerințele producției din fabrici. Până în anii 1870, munca reproductivă a fost diminuată la minimum, ceea ce corespunde politicii sistematice de „extindere nelimitată a zilei de lucru”⁷

și de reducere extremă a costurilor de producție legate de forța de muncă. Rezultatul a fost situația descrisă în mod dramatic în *Capitalul*, vol. I, în capitolul despre ziua de muncă, și în *Situația clasei muncitoare în Anglia* (1845) a lui Engels. E vorba de situația unei clase muncitoare aflate aproape în incapacitatea de a se reproduce, cu o speranță de viață medie de 20 de ani și mortalitate ridicată la tinerețe, din cauza surmenajului.

Clasa capitalistă a început abia pe la sfârșitul secolului al XIX-lea să investească în reproducția muncii, odată cu schimbarea care s-a produs în tipul de acumulare, de la industria ușoară la cea grea, ce necesita o disciplină a muncii mai intensă și un tip de muncitor mai puțin schilod. În termeni marxiști, putem spune că dezvoltarea muncii reproductivă și apariția corespunzătoare a femeii casnice au fost rezultatele tranziției de la surplus absolut la surplus relativ. Nu este de mirare, în aceste condiții, că după ce a scris că „întreținerea și reproducția clasei muncitoare rămân o condiție necesară pentru reproducția capitalului”, Marx a mai adăugat: „Dar capitalistul poate lăsa aceasta fără grijă pe seama tendinței de autoconservare și propagare a muncitorului. Capitalistul nu trebuie să se îngrijească decât să limiteze la minimumul necesar consumul individual al muncitorului...”⁸

Putem presupune, de asemenea, că dificultățile legate de clasificarea unei munci ce nu e evaluată monetar a fost un motiv în plus ca Marx să păstreze tăcerea în această privință, mai ales ținând cont de misiunea anevoioasă de ilustrare a naturii specifice a relațiilor capitaliste. Dar mai există un motiv, care ilustrează mai limpede limitele marxismului ca teorie politică, și de care trebuie să ținem cont dacă vrem să înțelegem de ce nu doar Marx, dar și generațiile de marxiști formate în timpuri în care lucrul casnic și menajul triumfau au continuat să ignore această muncă.

Am încercat să arăt că Marx a ignorat munca reproductivă a femeilor fiindcă a rămas fidel conceptului tehnologic de revoluție, în care libertatea este mijlocită de mașină, în care creșterea productivității muncii – înțeleasă ca majorare a producției în timp – este considerată baza materială a comunismului și în care organizarea capitalistă a muncii este considerată cel mai înalt model de raționalitate istorică, valabilă pentru orice altă formă de producție, deci inclusiv pentru reproducția forței de muncă. Altfel spus, Marx nu a reușit să puncteze importanța muncii reproductivă pentru că a acceptat criteriul capitalist pentru ceea ce constituie muncă și a crezut că munca industrială salariată era scenariul care va modela destinul umanității.

Adepții lui Marx, cu câteva excepții, au reprodus aceleași presupoziii (a se vedea continuarea relației amoroase cu „Fragmentul despre mașini” al lui Marx, din *Grundrisse*), ceea ce arată că idealizarea științei și tehnologiei ca forțe eliberatoare a continuat să fie până astăzi o componentă esențială a perspectivei marxiste asupra istoriei și revoluției. Chiar și feminismul socialist, deși a admis existența muncii reproductivă a femeilor în capitalism, a fost înclinat să evidențieze mai degrabă aspectul său așezat vetust, retrograd, precapitalist, imaginând reconstrucția socialistă a acestei munci sub forma unui proces de raționalizare, ce ar fi ridicat nivelul său de productivitate la cel atins de sectoarele dominante ale producției capitaliste.

În timpurile moderne, o consecință a acestui punct orb a fost că teoreticienii marxiști nu au putut înțelege semnificația istorică a revoltei post-

belice a femeilor împotriva muncii reproductive, exprimată în Mișcarea de Eliberare a Femeilor, și au ignorat redefinirea practică a muncii, a clasei muncitoare și a naturii luptei de clasă din această perspectivă. Marxiștii au recunoscut importanța politică a Mișcării de Eliberare a Femeilor numai atunci când femeile au părăsit în masă organizațiile de stînga. Pînă în zilele noastre, numeroși marxiști, reflectînd asupra relației dintre clasă și gen, văd în popularitatea acestei din urmă categorii o indulgență culturală, o concesie făcută postmodernismului, și ca urmare fie ocolesc problema muncii reproductive (ca în cazul unui ecomarxist ca Paul Burckett), fie o susțin formal, asimilînd-o de fapt producției de mărfuri (cazul conceptului de „muncă afectivă” al lui Negri și Hardt, care ne duce la o concepție prefeministă a reproducției). Într-adevăr, teoreticienii marxiști sînt, în general, mai indiferenți față de problema reproducției decît Marx însuși, care a dedicat pagini întregi situației copiilor din fabrici. Astăzi e greu să găsim referințe la copii în texte marxiste.

Voi reveni mai jos la limitele marxismului contemporan, pentru a discuta despre incapacitatea sa de a înțelege semnificația turnurii neoliberale și a procesului globalizării. Pentru moment, mă voi mărgini la a spune că, încă din anii 1960, sub influența luptei anticolonialiste și a luptei împotriva apartheidului din Statele Unite, concepția marxistă despre capitalism și relațiile de clasă făcea obiectul unor critici radicale, venite din partea unor autori tiermondști ca Samir Amin și Andre Gunder Frank, care au criticat eurocentrismul acestei concepții, ce acceptă expansiunea colonială și privilegiază proletariatul industrial salariat ca principal obiect al exploatarei și principal subiect revoluționar. Cu toate acestea, revolta femeilor împotriva muncii casnice, în Europa și SUA, și, ulterior, răspîndirea mișcărilor feministe în toată lumea, în anii 1980 și 1990, au fost cele care au provocat cea mai radicală revizuire a marxismului.

2. Revolta femeilor împotriva muncii casnice și redefinirea feministă a muncii, a luptei de clasă și a crizei capitaliste

Pare să existe un fel de lege socială, conform căreia valoarea muncii este demonstrată și poate chiar creată prin refuzul prestării sale. Acesta a fost cu siguranță cazul muncii casnice, care a rămas invizibilă și neapreciată pînă la apariția unei mișcări a femeilor care au refuzat să accepte munca reproductivă ca destin natural. Revolta femeilor împotriva acestei munci din anii 1960 și 1970 a fost cea care a dezvăluit rolul central ocupat de lucrul casnic neplătit în economia capitalistă, reconfigurînd imaginea pe care o avem despre societate ca enorm circuit de plantații casnice și linii de asamblare în care producția de muncitori e configurată la nivel cotidian și generațional.

Feministii/feministele au descoperit că reproducția forței de muncă implică o serie mult mai extinsă de activități decît consumul de mărfuri, întrucît alimentele trebuie gătite, hainele spălate, iar corpurile trebuie mîngîiate și iubite. Recunoașterea importanței reproducției și a muncii casnice a femeilor pentru acumularea capitalului a condus la regîndirea categoriilor lui Marx, dînd naștere unei noi concepții a istoriei și bazelor dezvoltării capitaliste și a luptei de clasă. La începutul anilor 1970 a luat contur o teorie feministă care a radicalizat schimbarea teoretică inițiată de criticile tiermondiste ale marxismului, arătînd modul în care capitalismul nu poate fi identificat cu munca salariată, pe contract. Capitalismul, în esență, înseamnă muncă neliberă, și există o legătură ombilicală între

devalorizarea muncii reproductive și devalorizarea poziției sociale a femeilor.

Această schimbare de paradigmă a avut și consecințe politice. Cea mai imediată a fost refuzul sloganurilor sîngii marxiste, a unor idei precum cea de „grevă generală” sau „refuzul de a munci”, care nu au inclus nicio dată lucrătoarele casnice. În timp, a devenit din ce în ce mai limpede că marxismul, filtrat prin leninism și social-democrație, a exprimat interesele unui sector limitat al proletariatului lumii, anume cel alb, adult, masculin, a cărui putere era dată de situarea muncii sale în sectoarele principale ale producției industriale capitaliste, la cele mai înalte nivele ale dezvoltării tehnologice.

De partea bună a lucrurilor, descoperirea muncii reproductive a făcut posibilă înțelegerea faptului că producția capitalistă se bazează pe producția unui anume tip de muncitor și, prin urmare, a unui anumit tip de familie, sexualitate, procreare. Ca urmare, sfera privată a fost redefinită ca sferă a unor relații de producție și teren al luptei anti-capitaliste. În acest context, politicile de interzicere a avortului pot fi descifrate ca instrumente de reglementare a rezervelor de muncă, în timp ce scăderea ratei natalității și creșterea numărului divorțurilor pot fi interpretate ca rezistențe împotriva disciplinei capitaliste a muncii. Ceea ce e personal a devenit politic, fiindcă a fost descoperit faptul că statul și capitalul ne-au subjugat viețile și reproducția pînă la nivelul dormitorului.

Pe baza acestei analize, la mijlocul anilor 1970

— un moment crucial pentru elaborarea politicilor capitaliste, prin care s-au făcut primii pași către o restructurare neoliberală a economiei mondiale — multe feministe au văzut în criza capitalistă a timpului nu doar un efect al luptelor din fabrici, ci și al refuzului femeilor de a accepta lucrul casnic și al rezistenței crescînde a noilor generații de africani, asiatici, latinoamericani, caraibieni împotriva moștenirilor colonialismului. Principalele contribuții la această perspectivă au fost lucrările Mariarosei Dalla Costa, ale Leopoldinei Fortunati, și ale lui Selma James, care au arătat că lupta invizibilă a femeilor împotriva disciplinei casnice submina modelul de reproducție care fusese pilonul modelului fordist. Dalla Costa, de exemplu, a subliniat în „Emigrazione e Riproduzione” (1974) că, de la sfîrșitul celui de-al doilea Război Mondial, femeile din Europa au fost angajate într-o luptă mută împotriva procreării, evidențiată de scăderea drastică a natalității și promovarea imigrației de guverne. În *Brutto Ciao* (1976), Fortunati analiza motivele care stau la baza exodului postbelic al femeilor italiene din zonele rurale, clarifica reorientarea venitului familial către reproducția noilor generații și legăturile dintre lupta posbelică pentru independență a femeilor, investițiile crescînde în copiii lor și combativitatea sporită a noilor generații de muncitori.

Către mijlocul anilor 1970, aceste lupte nu mai erau „invizibile”, ci se transformaseră într-o respingere publică a diviziunii genizate a muncii, cu toate corolarele aferente ale acesteia: dependența economică de bărbați; subordonarea socială; restricționarea muncii la forme de muncă neplătite, naturalizate; controlul statal al sexualității și procreării. Contrar unei concepții generalizate greșite, această criză nu s-a limitat la femeile albe din clasa de mijloc. Dimpotrivă, prima mișcare de eliberare

a femeilor din Statele Unite a fost fără îndoială o mișcare inițiată de femeile de culoare. Mișcarea Mamelor pe Ajutor Social, inspirată de Mișcarea pentru Drepturi Civile, a inițiat prima campanie pentru „salarii pentru munca domestică” din fonduri de stat (sub forma ajutorului pentru copiii dependenți), ce a afirmat valoarea economică a muncii reproductive a femeilor, declarând dreptul femeilor la „ajutorul” de stat.⁹

Femeile inițiaseră mișcări și de-a lungul Africii, Asiei și Americii Latine, după cum a arătat decizia Națiunilor Unite de a se implica în domeniul politicii feministe, ca susținător al drepturilor femeilor, începând de la Confederația Mondială a Femeilor care a avut loc în Mexic, în 1975. În alte lucrări am arătat că ONU a jucat același rol pe care îl jucase în anii 1960 în lupta anticolonialistă și în cazul răspîndirii mișcărilor internaționale ale femeilor. Susținerea (selectivă) a „decolonizării” și autointitularea ca organizație de promovare a drepturilor femeilor i-au dat posibilitatea să includă politicile de eliberare a femeilor într-un cadru compatibil cu nevoile și planurile capitalului internațional și cu strategia neoliberală în dezvoltare. Fără îndoială, conferința din Mexic și cele care i-au urmat au fost posibile, pe de o parte, datorită conștientizării faptului că lupta femeilor pentru producție reorienta economiile postcoloniale către o investiție din ce în ce mai mare în forța de lucru casnică și a reprezentat cel mai important factor în eșecul planurilor de dezvoltare ale Băncii Mondiale, prin care aceasta urmărea comercializarea agriculturii. În Africa, femeile au refuzat sistematic să fie recrutate pentru munca pe terenuri agricole arendate de soții lor; apărînd, în schimb, agricultura de subsistență, și transformînd astfel satul, dintr-un teren al reproducției forței de muncă ieftine – ca în imaginea propusă de Meillassoux (1975) – într-unul al rezistenței împotriva exploatarei. În anii 1980, această rezistență a fost recunoscută ca principal factor în criza proiectelor de dezvoltare din agricultură ale Băncii Mondiale, ceea ce a dus la un val de articole despre „contribuția la dezvoltare a femeilor” și la inițiative ulterioare care vizau integrarea acestora în economia financiară, prin „proiecte de generare de profit” sponsorizate de ONG-uri și scheme de împrumut microcredit.

Din perspectiva evenimentelor descrise, nu este de mirare că restructurarea determinată de globalizarea economiei mondiale a condus la o importantă reorganizare a reproducției, dar și la o campanie împotriva femeilor, purtată în numele „controlului demografic”. În cele ce urmează, voi analiza principalele aspecte ale acestei restructurări, încercînd să evaluez tendințele dominante, consecințele sociale ale acesteia și impactul pe care l-a avut asupra relațiilor de clasă. Dar, înainte de toate, aș dori să clarific motivul pentru care continui să utilizez conceptul de forță de muncă, pe care o parte dintre feminisți/feministe l-au criticat, atrăgînd atenția că femeile produc ființe vii – copii, rude, prieteni –, și nu forță de muncă. Această critică este bine-venită. Forța de muncă este o abstracție.

După cum ne spune Marx, sub influența lui Sismondi, forța de muncă „nu înseamnă nimic dacă nu este vîndută” și folosită.¹⁰ Am decis să păstrez acest concept din mai multe motive. În primul rînd, pentru a sublinia faptul că, într-o societate capitalistă, munca reproductivă nu înseamnă producția liberă, a noastră sau a celorlalți, la propria dorință. În măsura în care, direct sau indirect, este tranzacționată pentru un salariu, munca reproductivă este, în toate aspectele sale, supusă condițiilor impuse de organizarea capitalistă și de relațiile sale de producție. Cu alte cuvinte,

lucrul casnic nu este o activitate liberă. Este „producția și reproducția celui mai indispensabil mijloc de producție capitalist: muncitorul” (*ibid.*) Ca atare, e supusă tuturor constrîngerilor impuse de faptul că produsele sale trebuie să satisfacă cerințele pieței muncii.

În al doilea rînd, accentul pe care îl pun pe reproducția „forței de muncă” are scopul de a ilustra caracterul dual și contradicția inerentă a muncii reproductive și, în consecință, natura instabilă și potențial rezistivă a acestei munci. În măsura în care forța de muncă nu poate exista decît prin persoana umană în viață, reproducția acesteia trebuie să fie în același timp o producție și valorizare a calităților și capacităților umane dorite, dar și o acomodare la standardele pieței muncii, impuse din exterior. Pe cît de imposibil este să diferențiem între persoana umană și forța sa de muncă, la fel de imposibil este să distingem între cele două aspecte corespunzătoare ale muncii reproductive. Menținerea acestui concept subliniază tensiunea, posibila separare și sugerează o lume a conflictelor, rezistenței și contradicțiilor, care au semnificație politică. Între altele (o perspectivă care a fost vitală pentru mișcarea de eliberare a femeilor), ne sugerează că putem lupta împotriva lucrului casnic fără să ne temem că ne vom distruge comunitățile, pentru că această muncă limitează atît producătorii, cît și pe cei reproduși.

De asemenea, doresc să justific faptul că mențin în continuare, în ciuda tendințelor postmoderne, separația dintre producție și reproducție. Există, în mod cert, un aspect important datorită căruia diferența dintre cele două noțiuni a devenit neclară. Luptele din anii 1960 din Europa și SUA, mai ales mișcările studentești și cele feministe, au învățat clasa capitalistă că investițiile în reproducția generațiilor viitoare de muncitori „nu aduc profit” și nu sînt o garanție a creșterii productivității muncii. Ca urmare, nu doar că investiția statului în forța de muncă s-a redus drastic, dar activitățile reproductive au fost reorganizate ca servicii producătoare de valori pe care muncitorii trebuie să le cumpere și pentru care trebuie să plătească. Astfel, se obține profit imediat din valoarea produsă de activitățile reproductive, în locul unei dependențe de performanțele muncitorilor reproduși. Dar, după cum vom vedea mai jos, extinderea sectorului de servicii nu a eliminat munca reproductivă neplătită de acasă și nici diviziunea genizată a muncii pe care aceasta se bazează. Aceasta din urmă separă în continuare producția de reproducție, discriminînd tipurile de activități prin asocierea sau dezasocierea lor de salariu.

În ultimul rînd, vorbesc mai degrabă despre munca „reproductivă” decît despre munca „afectivă”, deoarece, cu toate conotațiile sale spinoziste, acest din urmă termen nu caracterizează decît o parte limitată a muncii necesitate de reproducția ființelor umane și înlătură potențialul subversiv al conceptului feminist de muncă reproductivă. Dezvăluind contradicțiile inerente acestui tip de muncă, noțiunea de „muncă reproductivă” recunoaște posibilitatea unor alianțe și forme de cooperare între producători și cei reproduși: mame și copii, profesori și elevi, asistente și pacienți.

Reținînd această trăsătură specifică a muncii reproductive, trebuie să ne întrebăm: cum a restructurat globalizarea economică reproducția forței de muncă? Care au fost efectele acestei restructurări asupra muncitorilor și în special asupra femeilor, subiectul tradițional al muncii reproductive? În fine, ce ne învață această restructurare despre dezvoltarea capitalistă și locul pe care îl ocupă teoria marxistă în lupta anti-capitalis-

tă din ziua de astăzi? Răspunsul meu la aceste întrebări cuprinde două părți. În prima dintre acestea, voi expune pe scurt principalele schimbări produse de globalizare în procesul general al reproducției sociale și al relațiilor de clasă, după care voi discuta mai pe larg restructurarea muncii reproductive.

3. Numind intolerabilul.

Acumularea primitivă și restructurarea reproducției

Restructurarea economiei mondiale pe care o numim „globalizare” a răspuns în cinci modalități diferite ciclului de lupte care au culminat în anii 1960 și 1970, transformând astfel organizarea reproducției și a relațiilor de clasă.

Prima dintre acestea a fost extinderea pieței muncii. Globalizarea a creat un salt istoric în ceea ce privește dimensiunea proletariatului în lume, printr-un proces global de îngrădire, care a separat milioane de oameni de pământurile lor, de serviciile lor, de „drepturile tradiționale”, dar și printr-un grad mai mare de angajare a femeilor. Nu este de mirare că globalizarea a fost descrisă ca un proces de acumulare primitivă. Acesta poate lua mai multe forme: (i) în nordul industrializat, deconcentrare și mutare, flexibilizare și precarizare a muncii, și producția doar pe bază de cerere; (ii) în fostele state socialiste, dezetatizarea industriei, decolectivizarea agriculturii și privatizarea bunurilor publice; (iii) în Sud, maquilizarea¹¹ producției, liberalizarea importurilor, privatizarea terenurilor.

Peste tot, obiectivul a fost același. Prin distrugerea economiilor de subzistență, prin separarea producătorilor de mijloacele lor de subzistență, prin crearea a milioane de oameni dependenți de venituri monetare, chiar și în situații în care aceștia nu au acces la slujbe salariate, clasa capitalistă a reușit încă o dată, cu ajutorul pieței de muncă, să recâștige controlul, să relanseze procesul de acumulare, să micșoreze costurile de producție a muncii. Două miliarde de oameni au fost adăugați pe piața muncii. Aceasta demonstrează eroarea pe care se bazează teoriile conform cărora capitalismul nu mai necesită cantități masive de forță de muncă, fiindcă s-ar mișca din ce în ce mai mult înspre automatizarea producției.

În al doilea rând, deteritorializarea capitalului și introducerea pe piața financiară a activităților economice au eliberat capitalul, se pare, de constrângerile care i-au fost impuse de rezistența împotriva exproprierii și exploatării muncii.

În al treilea rând, dezangajarea statului de la reproducția forței de muncă (prin ajustări structurale, prin desființarea „statului asistențial” și a socialismului de stat) a dus la reducerea semnificativă a pensiilor, serviciilor de sănătate, transportului public, la introducerea de accize, forțând oamenii să preia întregul cost al propriei reproducții. Luptele din anii 1960 au convins capitalismul că investițiile în reproducția forței de muncă nu sînt profitabile și nu se materializează neapărat în creșterea productivității muncii.

În al patrulea rând, a avut loc o extraordinară expansiune a aproprierii libere a și exploatării „resurselor naturale” de către capital. În primul rând prin mecanismele de „restituire a datoriei” și „ajustare structurală”, din Africa și pînă în Asia, țările au fost forțate să își vîndă pădurile, să își exproprieze/privatizeze suprafețe imense de pămînt, așezămintele unor populații întregi și să le pună la dispoziția industriilor de extracție a mineralelor.

Împreună, aceste patru tendințe au creat un salt imens în acumularea capitalului, dar au generat și o devalorizare drastică a forței de muncă la nivel mondial și o subdezvoltare a reproducției sociale. Au dus la abrogarea contractelor sociale și la dereglementarea relațiilor de muncă. În consecință, am asistat, în al cincilea rînd, la revenirea pe scară largă a formelor nelibere de muncă. Prin globalizarea economiei mondiale, în special prin digitalizarea muncii și deteritorializarea capitalului, s-a creat un sistem economic ce permite permanentizarea unui proces de acumulare primitivă (Werlhof), capabil să distrugă acele „insule de comunism” cîștigate de muncitori prin lupte ce au durat mai mult de un secol, dar să și submineze producția noastră de „bunuri comune”. Din acest punct de vedere, nu pot împărtăși optimismul lui Hardt și Negri, care susțin că, odată cu digitalizarea muncii și revoluția informațională, intrăm în acea fază de automatizare totală anticipată de Marx în *Grundrisse*, cînd producția capitalistă nu mai are nevoie de forță vie de muncă, atunci cînd timpul de lucru nu mai e măsura valorii, iar sfîrșitul muncii se întrevede, depinzînd doar de o schimbare a relațiilor de proprietate.

Luete separat, unele aspecte ale acestei reconversii (cum ar fi precarizarea și flexibilizarea muncii) pot părea alternative eliberatoare (față de înregimentarea în rutina programului de la 9 la 5), dacă nu chiar anticiparea unei societăți fără muncitori. Dar din punctul de vedere al totalității relațiilor muncitori–capital, acestea sînt expresii fără echivoc ale puterii continue a capitalului de a deconcentra muncitorii și de a submina eforturile organizaționale la locul muncii salariate. De asemenea, în ceea ce privește dezetatizarea industriei și a investițiilor în forța de muncă, atît în fostele state socialiste, cît și în cele capitaliste, deși par a fi un efect al revoltei împotriva birocratizării vieții impuse de statele foste socialiste sau capitaliste, în măsura în care au luat forma unei privatizări în masă a proprietății publice, aceasta a reprezentat, de fapt, un pas înapoi. Astfel de procese evidențiază puterea capitalului de a refuza orice contract social și de a impune, *de facto*, o situație în care singurul lucru pe care pot conta muncitorii este lipsa de siguranță absolută în ceea ce privește salariile, beneficiile, locul de muncă. În concluzie, din punctul de vedere al reproducției sociale putem observa că saltul tehnologic reușit prin digitalizarea producției a fost bazat pe distrugerea masivă a bogăției sociale, economice, ecologice, adică pe un salt imens în exploatarea și devalorizarea muncii, în accentuarea diviziunilor din interiorul proletariatului mondial.

Consecințele sociale și economice ale acestei evoluții au fost dramatice. Veniturile reale și rata de angajare au scăzut peste tot în lume, accesul la mijloacele naturale de subzistență s-a redus radical, sărăcia și chiar foamea s-au generalizat ca fenomen chiar și în țările dezvoltate. Conform unui raport recent, 37 de milioane de persoane suferă de foame în Statele Unite. Departe de a fi reduse prin introducerea tehnologiei care ar economisi munca, durata zilei de lucru și durata vieții active pe piața muncii au fost extinse la maximum, făcînd din „timpul liber” și pensionare utopii. În SUA, angajările multiple – pînă la trei slujbe – sînt acum o necesitate pentru majoritatea muncitorilor. Lăsate fără pensie, multe persoane de 60 și chiar 70 de ani încearcă să revină pe piața muncii. În tot acest timp, distrugerea de către corporații a pădurilor, apelor, ocea-

nelor, recifurilor de corali, a speciilor animale și vegetale a atins un vîrf istoric, la fel ca nivelul conflictelor și războaielor, nu numai între capitaliști și muncitori, dar și între muncitorii înșiși, care sînt obligați să se lupte pentru resurse tot mai limitate.¹²

După cum am mai spus, am asistat și la o revenire la munca neliberă și la o tot mai mare incriminare a clasei muncitoare, prin arestări în masă (reamintind de Marea Închidere din secolul al XVII-lea) și formarea unui proletariat *ex lege*, format din imigranți fără documente, muncitori la negru, producători de bunuri ilegale, lucrători din industria sexului. Toți aceștia reprezintă o multitudine de proletari care muncesc în umbră, reamintindu-ne că existența unei populații de muncitori fără drepturi – fie că e vorba de sclavi, subiecți coloniali, zilieri sau *sans papiers* – continuă să fie o necesitate structurală a acumulării capitalului.

Extrem de dur a fost și atacul asupra tinerilor, în special a tinerilor de culoare, potențiali moștenitori ai mișcării Black Power, cărora, într-un fel de mișcare preîntîmpinantă și exorcism al anului 1968, nu li s-a acordat nimic, nici siguranța locului de muncă, nici măcar accesul la educație. Nu este de mirare că, printre consecințele sociale ale restructurării producției, se numără creșterea cazurilor de suicid printre tineri și creșterea violenței împotriva femeilor și a copiilor, inclusiv a infanticidului.

Desigur, acest atac împotriva reproducției muncitorilor nu a rămas fără replică. Utilizarea generalizată a creditelor în SUA ar trebui privită ca un răspuns la scăderea salariilor, ca refuz al austerității impuse de reducerea salariilor. Peste tot în lume, s-a consolidat o mișcare a mișcărilor care pune sub semnul întrebării orice aspect al globalizării. Acest fapt explică parțial necesitatea crizei și a războiului ca fundamente ale acumulării.

Analizînd economia mondială din punctul de vedere al reproducției sociale, trebuie de asemenea să conchidem că, în pofida internetului, comunicarea și cooperarea socială nu s-au extins. Globalizarea a subminat principalele condiții materiale pentru producția de bunuri comune: proprietatea comună a terenurilor și resurselor naturale. Departele de aplatiza ordinea mondială într-o rețea de circuite interdependente – după cum susțin economiști liberali, jurnaliști ca Thomas Friedman și gînditori marxisti autonomiști ca Negri –, globalizarea a reconstruit-o sub forma unei structuri piramidale, accentuînd polarizarea și inegalitățile, adîncind ierarhii istorice precum diviziunea genizată și internațională a muncii, ce fuseseră subminate de mișcările anticolonialiste și de cele de eliberare a femeilor.

Centrul strategic al acumulării primitive a fost fosta lume colonială, punctul vulnerabil al sistemului capitalist, zona sclavagismului și a plantațiilor. Aici am asistat la cele mai radicale procese de expropriere și pauperizare, la cea mai radicală dezangajare a statului și devalorizare a muncii. Acest proces a fost foarte bine documentat. Începînd cu anii 1980, ca urmare a programelor de ajustare structurală (SAP), în cele mai multe dintre țările din „Lumea a Treia”, șomajul a crescut atît de mult, încît USAID (Agenția de Stat a SUA pentru Dezvoltare Internațională) a putut angaja muncitori cărora nu le oferea nimic mai mult, decît mîncare pentru muncă. Salariile au scăzut atît de mult încît femeile care munceau în fabricile *maquila* erau nevoite să cumpere cîte un singur pahar de lapte sau un singur ou, sau o singură roșie. Populații întregi au fost demonetizate, în timp ce terenurile le erau expropriate pentru proiecte de stat și cedate

investitorilor străini. În prezent, jumătate din continentul african e pus pe ajutoare de urgență.¹³ În Africa de Vest, din Niger pînă în Nigeria și Ghana, furnizarea energiei electrice a fost întreruptă, iar rețelele naționale de energie au fost desființate, obligîndu-i pe cei care și-au putut permite să își cumpere generatoare individuale, al căror zumzet umple acum nopțile în care oamenii trebuie să doarmă. Bugetele guvernamentale de sănătate și educație, subvențiile pentru fermieri, ajutoarele pentru necesitățile de bază au fost reduse, tăiate, mistuite. Ca urmare, speranța de viață e în scădere și au reapărut fenomene pe care capitalismul se presupunea că le eradicase de mult: foamete, inaniție, epidemii repetate, războaie, chiar vînătoare de vrăjitoare. Mike Davis a folosit expresia *Planeta mahalalelor* referindu-se la această situație, dar ar fi mai exact să vorbim despre o *Planetă a ghetourilor*, un regim al apartheidului mondial. Și dacă adăugăm că, prin criza creditelor și programele de ajustare structurală, țările din Lumea a Treia au fost obligate să redirecționeze producția de alimente către piața de export, să renunțe la a mai folosi terenurile agricole pentru recolte alimentare, convertindu-le pentru extracția de minerale și producția de biocarburanți, să își defrișeze pădurile pentru a le transforma în gropi de gunoi pentru tot felul de deșeuri ori în terenuri de pradă pentru vînătorii de gene ai industriei farmaceutice, singura concluzie pe care o putem trage este că planurile capitalismului internațional includ astăzi regiuni ale lumii rezervate pentru „reproducția-aproape-zero”. Într-adevăr, este evident că forța-moșii este la fel de importantă ca bioputerea în formarea relațiilor capitaliste, ca mijloace de dezacumulare a muncitorilor indezirabili, a rezistențelor directe, pentru reducerea costurilor de producție a muncii.

Milioane de oameni se confruntă cu greutăți inimaginabile, cu perspectiva morții și a încarcerării pentru a emigra, iar aceasta arată gradul în care reproducția forței de muncă a fost subdezvoltată în Lumea a Treia. Desigur, emigrarea nu este doar o „necesitate”, ci și o alegere, un exod către niveluri superioare ale luptei, o modalitate de reapropriere a bogăției furate (după cum susțin Yann Moulier Boutang, Papadopoulos, Mezzadra). Este adevărat, de asemenea, că emigrarea a dobîndit un caracter autonom, care face imposibilă utilizarea sa ca mecanism de reglementare. Dar nu există nici urmă de îndoială că milioane de oameni își părăsesc țara pentru că nu se pot reproduce acasă. Acest lucru se evidențiază mai ales dacă ne gîndim la faptul că jumătate din emigranți sînt femei, dintre care multe sînt căsătorite și mame ale unor copii pe care trebuie să îi lase în urmă. Din punct de vedere istoric, această practică este extrem de neobișnuită. Femeile sînt cele care rămîn, nu din cauza lipsei de inițiativă sau a piedicilor tradiționale, ci pentru că ele preiau responsabilitatea reproducției familiei. Ele sînt cele care asigură hrana copiilor, lipsindu-se adesea pe sine; ele sînt cele care îngrijesc bătrînii și bolnavii. Astfel, cînd sute de mii pleacă și se supun anilor de umilințe și alienare, trăind cu teama că nu vor putea oferi celor dragi aceeași grijă pe care o oferă altora de peste mări și țări, e limpede că organizarea producției în lume este afectată de evenimente extrem de dramatice. Trebuie, cu toate acestea, să respingem concluzia că indiferența clasei capitaliste internaționale față de pierderile de vieți pe care le determină globalizarea ar fi o dovadă că forța de muncă vie nu mai e necesară capitalului. În realitate, distrugerea vieții umane la scară largă a fost o componentă structurală a capitalismului încă de la începuturile sale, ca un

răspuns necesar la acumularea forței de muncă, ce e un proces inerent violent. Repetatele „crize ale reproducției” la care am asistat în Africa în ultimele decenii sînt cauzate de această dialectică. De asemenea, revenirea la munca necontractuală, alături de alte fenomene care par a fi grozăvii într-o „lume modernă” – încarcerările în masă, traficul de sînge, organe și alte părți ale corpului uman – sînt de înțeles în acest context. Capitalismul cultivă o permanentă criză a reproducției. Iar dacă nu a fost limpede pînă acum, aceasta se explică prin faptul că „dezastrele umane” pe care le-a provocat au fost externalizate, limitate la colonii și puse pe seama înapoierii culturale, a atașamentului pentru tradiții greșite, a tribalismului. Această „externalizare” continuă și astăzi, laolaltă cu mușamalizarea ideologică. Dezintegrarea economică și socială a multor țări din Lumea a Treia, un efect direct al liberalizării economice, e raționalizată prin reconfigurări ale ideologiei coloniale, care continuă să dea vina pe victime, bazîndu-se pe distanța crescîndă între lumi și pe anxietatea referitoare la apariția „celorlalți”, creată de diminuarea aparentă a resurselor.

În ultimul rînd, globalizarea a dezvăluit dincolo de îndoială costurile tehnologizării producției, astfel încît astăzi este de neconceput să vorbim, ca Marx în *Grundrisse*, despre „influența civilizatoare a capitalului” cu privire la „aproprierea universală a naturii” și „producția unei scene a societății [unde] natura devine un simplu obiect al umanității, o pură chestiune de utilitate, [unde] încetează să fie recunoscută ca putere cu drepturi proprii, iar recunoașterea teoretică a legilor sale independente rămîne doar o stratagemă pentru supunerea sa necesităților umane, fie ca obiect de consum, fie ca mijloc de producție”.¹⁴

La fel ca oțelăriile, computerele – materialele din care sînt făcute, procesul de fabricare, operarea acestora – au un efect imens de poluare asupra mediului. Mașinile noi, la fel ca cele vechi, distrug deja planeta într-un asemenea grad, încît „supraviețuirea” devine un imperativ politic. Dar lipsa de voință politică a decidenților de a schimba cursul capitalului, în ciuda dovezilor din ce în ce mai evidente referitoare la încălzirea globală și alte catastrofe iminente, arată nu numai cum „capitalismul este nesustenabil” (Dalla Costa), ci și că orice vis de ieșire din capitalism pe calea tehnologiei este complet absurd.

4. Munca reproductivă, munca femeilor și relațiile de gen în economia mondială

În acest context, trebuie să ne întrebăm care a fost evoluția muncii reproductivă în economia mondială și cum a modelat această evoluție diviziunea genizată a muncii și relațiile dintre femei și bărbați. Iar aici se impune din nou diferența substanțială dintre producție și reproducție. În primul rînd, în vreme ce producția a fost restructurată printr-un salt tehnologic în zonele-cheie ale economiei mondiale, niciun salt tehnologic nu a intervenit în sfera muncii casnice, care să reducă forța de muncă necesară, la nivel social, pentru producția forței de muncă înseși. În Nord, calculatorul personal a intervenit în reproducția unei mici părți a populației, astfel încît activități cum ar fi cumpărăturile, socializabilitatea, obținerea de informații și chiar unele forme de lucru din industria sexului se pot realiza online. Anumite companii japoneze promovează robotizarea relațiilor și a sexului. Printre invențiile lor se numără „robotii-infirmer” care îmbăiază persoanele în vîrstă¹⁵ și amantul interactiv, care poate fi

asamblat de client și modelat în funcție de fanteziile și dorințele acestuia. Dar chiar și în țările cel mai dezvoltate din punct de vedere tehnologic, lucrul casnic nu s-a redus semnificativ, ci a fost pus pe piață, redistribuit în principal către femeile imigrante din Sud și din fostele țări socialiste. Cu toate acestea, femeile continuă să realizeze cea mai mare parte a lucrului casnic. Spre deosebire de producția mărfurilor, producția de ființe umane nu poate fi mecanizată în aceeași măsură, necesitînd un grad ridicat de interacțiune umană și multă muncă. Aceasta se vede mai ales în munca pentru reproducția copiilor și a vîrstnicilor, care presupune, chiar și în cele mai fizice aspecte, crearea unor sentimente de siguranță, empatie, anticipare a temerilor și satisfacere a dorințelor. Nici una dintre aceste activități nu este pur „materială” sau pur „imaterială” și nici nu poate fi redusă la rețete care ar permite automatizarea sau înlocuirea lor de lumea virtuală a comunicării online.

Ca urmare, în loc să fie tehnologizat, lucrul casnic și cel de asistență au fost comercializate și redistribuite altor subiecți. Pe măsură ce participarea femeilor la munca salariată a crescut enorm, mai ales în Nord, o mare parte a lucrului casnic a fost externalizat și reorganizat pe piață, ca lucru comercial, ceea ce a dus la boomul sectorului de servicii, care reprezintă acum sectorul dominant din punctul de vedere al angajărilor salariate. Aceasta înseamnă că mai multe mese sînt astăzi consumate în afara casei, mai multe haine sînt duse la spălătorie sau curățătorie, o cantitate mai mare de alimente sînt achiziționate gata pregătite pentru consum. De asemenea, activitățile reproductive s-au diminuat, ca urmare a refuzului femeilor de a urma disciplina presupusă de căsătorie și creșterea copiilor.

În Statele Unite, numărul nașterilor a scăzut de la 118 la 1000 de femei în 1960, la 66,7 în 2006, cu rezultatul unei creșteri a vîrstei medii a populației, de la 30 în 1980, la 36,4 în 2006. Scăderea creșterii demografice s-a accentuat în special în Europa de Vest și de Est, unde în anumite țări (Italia și Grecia), greva femeilor împotriva procreării continuă, rezultînd într-o creștere demografică nulă, ce le dă bătaie de cap decidenților, care trebuie să promoveze imigrarea. S-a înregistrat și o scădere a numărului de căsătorii și cupluri căsătorite în Statele Unite, de la 56% din totalul gospodăriilor în 1990, la 51% în 2006, și simultan o creștere a numărului de oameni care trăiesc singuri: în Statele Unite, de la 23 la 30 de milioane de oameni, adică o creștere cu 30%.

Mai important, în epoca ajustării structurale și a reconversiei economice, restructurarea muncii reproductivă a fost efectuată la nivel internațional. O cantitate semnificativă de forță de muncă reproductivă din orașele mari e efectuată azi de femei imigrante, producînd o nouă diviziune internațională a muncii, bazată pe pauperizarea populațiilor din Sudul Global, prin munca pe care femei din Europa de Est, Africa, America Latină și Asia o efectuează, în special pentru îngrijirea copiilor și a bătrînilor, dar și pentru reproducția sexuală a muncitorilor bărbați.¹⁶ Aceasta a determinat o evoluție foarte importantă, ale cărei implicații politice nu au fost încă înțelese suficient de feministe/feministe: e vorba de limitele comercializării reproducției, de noile relații de putere produse între femei, de noile forme de concurență pentru lucrul casnic în care au intrat lucrători ai sexului

comercial și lucrătorii casnici în ultimii ani. În timp ce guvernele celebrează „globalizarea asistenței”, care le permite reducerea investițiilor în reproducție, devine tot mai clar că această „soluție” vine cu un cost social imens, pe spatele comunităților din care provin femeile imigrante.

Nici reorganizarea muncii reproductive după regulile pieței, nici „globalizarea asistenței”, și cu atât mai puțin tehnologizarea muncii reproductive nu au „eliberat femeile” în vreun fel și nici nu au eradicat exploatarea implicită a muncii reproductive, în forma sa actuală. La nivel global, se poate constata că tot femeile sînt cele care realizează cea mai mare parte a muncii casnice în toată lumea, și mai mult, ca urmare a reducerilor investițiilor în servicii sociale și a descentralizării producției industriale, cantitatea de lucru casnic salariat și nesalariat pe care femeile o realizează a crescut de fapt, chiar și în situațiile în care femeile au un loc de muncă extracasnic.

Trei factori au contribuit la extinderea zilei de lucru a femeilor și la reîntoarcerea muncii în spațiul casnic.

În primul rînd, femeile sînt cele care au absorbit șocul globalizării economice, fiind nevoite să compenseze, prin munca lor, degradarea condițiilor economice, cauzată de liberalizarea economiei mondiale și dezangajarea sporită a statului de reproducția forței de muncă. Aceasta s-a întîmplat mai ales în țările în care s-au aplicat Programe de Ajustare Structurală, unde statul a eliminat complet cheltuielile pentru servicii de sănătate, educație, infrastructură și nevoi de bază. O consecință a eliminării acestor cheltuieli, în cea mai mare parte a Africii și Americii de Sud, a fost că femeile trebuie să acorde acum mai mult timp unor activități cum ar fi obținerea apei, obținerea și prepararea hranei, îngrijirea bolilor, cu mult mai frecvente în situația în care, din cauza malnutriției și a distrugerii mediului, oamenii sînt mult mai expuși la boli, dar nu își mai permit vizite la spitale, din cauza comercializării serviciilor de sănătate.

În SUA, de asemenea, din cauza reducerilor de buget, multe din activitățile care erau de obicei acoperite de spitale și alte agenții publice s-au privatizat și au fost transferate către spațiul casnic, abuzînd astfel munca nesalariată a femeilor. În momentul de față, de exemplu, pacienții sînt externati aproape imediat după intervenția chirurgicală, iar spațiul casnic trebuie să absoarbă o multitudine de activități postoperatorii și terapeutice (cum e cazul pacienților cu boli cronice), care în trecut erau realizate de medici și de personalul din sănătate.¹⁷ Asistența publică acordată vîrstnicilor (prin asigurarea lucrului casnic, a îngrijirii personale) a fost de asemenea redusă. Vizitele la domiciliu au fost scurtate semnificativ, iar serviciile tăiate.

Al doilea factor care a recentrat munca reproductivă în spațiul casnic a fost extinderea „muncii la domiciliu”, parțial ca urmare a deconcentrării producției industriale, parțial ca urmare a răspîndirii muncii informale. După cum afirmă David Staples în *No Place Like Home* [Nicăieri ca acasă] (2006), departe de a fi o formă anacronică, munca la domiciliu s-a dovedit a fi o strategie capitalistă pe termen lung, care ține ocupate astăzi milioane de femei și copii din întreaga lume, în orașe, sate și suburbii. Staples subliniază pe bună dreptate că munca este „inexorabil” direcționată către spațiul casnic, pusă pe seama muncii casnice neplătite, în sensul că prin organizarea muncii la domiciliu, angajatorii fac munca invizibilă, subminînd astfel eforturile de sindicalizare și reducînd salariile la minimum. Multe femei aleg acest tip de muncă în încercarea de a recon-

cilia nevoia unui venit cu îngrijirea familiei, dar rezultatul este înrobirea într-o muncă ce aduce un salariu „mult sub media salarizării aceleiași munci într-un cadru formal” și reproducerea unei diviziuni sexuale a muncii, care leagă femeile și mai mult de lucrul casnic.¹⁸

În ultimul rînd, creșterea numărului de femei angajate și restructurarea reproducției nu au eliminat ierarhiile pe criterii de gen și inegalitatea muncii. În ciuda creșterii șomajului în rîndul bărbaților, femeile sînt plătite în continuare cu o fracțiune din salariile pe care le primesc bărbații. Asistăm, de asemenea, la o creștere a violenței domestice asupra femeilor, declanșată, pe de o parte, de teama de competiție economică, iar pe de alta, de umiliința bărbaților care nu își mai pot îndeplini rolul celor care întrețin familia. În contextul scăderii salariilor și al șomajului generalizat, în care bărbații cu greu mai pot întemeia o familie, mulți bărbați se folosesc prin prostituție de corpul femeilor, ca mijloc alternativ și cale de acces la piața mondială.

Intensificarea violenței împotriva femeilor este greu de cuantificat, iar semnificația acesteia e interpretată mai bine dintr-o perspectivă calitativă, din perspectiva noilor forme ale violenței. În multe țări, familiile întregi au fost destrămate ca urmare a ajustărilor structurale. Adesea, aceasta se întîmplă de comun acord — pentru că unul sau ambii parteneri emigrează sau se separă, în căutarea unei forme oarecare de venit. Dar, de multe ori, destrămarea familiei este o situație mult mai traumatică, mulți bărbați părăsindu-și soțiile și copiii atunci cînd se confruntă cu sărăcia. În anumite părți ale Africii și Indiei, femeile în vîrstă au fost atacate, alungate din propriile case sau chiar ucise, după ce au fost acuzate de vrăjitorie ori că ar fi posedate. Acest fenomen evidențiază, cel mai probabil, refuzul de a susține acei membri ai familiei care nu mai sînt considerați productivi, într-o situație a limitării resurselor. Alte exemple de violență legate de procesul globalizării sînt crimele pentru zestre din India, creșterea traficului și a altor forme de constrîngere pentru lucrul în industria sexului, dar și creșterea numărului de omucideri ale căror victime sînt femei. Sute de femei tinere, majoritatea muncitoare în fabricile *maquila*, au fost ucise în Ciudad Juárez și alte orașe mexicane de la granița cu SUA, fiind, se pare, victime ale violunilor sau ale rețelelor criminale care produc pornografie și „snuff”. Dar, înainte de toate, a escaladat violența instituțională. Aceasta este violența pauperizării absolute, a condițiilor inumane de muncă, a imigrării, a clandestinității. Faptul că migrația poate fi considerată o luptă, un refuz al pauperizării, căutarea unor nivele superioare ale rezistenței nu contrazice această realitate.

Mai multe concluzii pot fi trase din această analiză. În primul rînd, lupta pentru muncă salariată sau lupta pentru a se „alătura clasei muncitoare la locul de muncă”, după cum au pus problema feminisții marxști, nu poate fi o modalitate de eliberare. Munca salariată poate fi o necesitate, dar nu și o strategie politică. Atîta vreme cît munca reproductivă este devalorizată, atîta vreme cît este considerată o chestiune privată și o responsabilitate a femeilor, acestea se vor opune mereu capitalului și statului într-o măsură mai mică decît bărbații, și anume, doar în situații de insecuritate socială și economică extremă. De asemenea, e important să subliniem faptul că există limite serioase ale măsurii în care munca reproductivă poate fi redusă sau reorganizată după regulile pieței. Cum putem, de exemplu, reduce sau comercializa îngrijirea acordată copiilor, vîrstnicilor, bolnavilor, fără a face-o pe costul celor care necesită îngrijire? Modul în care

comercializarea producției de alimente a contribuit la degradarea sănătății (de exemplu, prin creșterea obezității chiar în rândul copiilor) vorbește de la sine. Cît despre comercializarea muncii reproductive prin redistribuire către alte femei, această „soluție” nu face decît să extindă criza muncii casnice în familiile de origine ale celor care oferă servicii de îngrijire, și să creeze un nou tip de relații de putere între femei.

Ceea ce se impune este reinițirea unei lupte colective pentru reproducție, revendicarea controlului asupra condițiilor materiale ale reproducției ființelor umane și crearea de noi forme de cooperare în jurul acestei munci, în afara logicii capitalului și pieței. Aceasta nu este o utopie, ci un proces deja în derulare în multe părți ale lumii și care se va extinde cu siguranță în condițiile prăbușirii sistemului financiar mondial. Guvernele încearcă în prezent să se folosească de criză pentru a ne impune un regim dur de austeritate pentru mulți ani de acum înainte. Ca replică, prin preluarea de terenuri, agricultura urbană, agricultura comunitară, *squatting*, prin crearea unor tipuri diferite de schimb în natură, de întraajutorare, de forme alternative de îngrijire a sănătății – pentru a menționa doar cîteva dintre domeniile în care reorganizarea reproducției este mai avansată –, începe să se formeze o nouă economie, care poate transforma munca reproductivă, dintr-o activitate sufocantă și discriminatorie, în sectorul cel mai eliberator și creativ de experimentare cu relațiile umane.

După cum am mai spus, această luptă nu este o utopie. Consecințele globalizării economice ar fi fost cu siguranță mult mai nefaste fără eforturile a milioane de femei obligate să se asigure că familiile lor vor subzista, indiferent de valoarea acestora pe piața capitalistă. Prin activitățile lor de subzistență, dar și prin forme diferite de acțiune directă (de la ocuparea terenurilor publice pînă la agricultura urbană), femeile și-au ajutat comunitățile să evite deposedarea totală, să își extindă bugetele și să pună alimente în oalele de bucatărie. Printre războaie, crize economice și devalorizări, în timp ce lumea în care trăiesc se prăbușește, femeile au plantat porumb pe terenuri urbane abandonate, au gătit mîncare pe care au vîndut-o la colțul străzii, au creat bucătării colective –, „*ola communes*” –, ca în Chile și Peru, rezistînd astfel împotriva transformării totale a vieților în marfă și punînd bazele unui proces de reapropriere și re-colectivizare a reproducției, ce e indispensabil dacă vrem să recîștigăm controlul asupra propriilor noastre vieți.

Traducere de Sanda Watt

Bibliografie:

- Amore, Louise, ed. (2005). *The Global Resistance Reader*. New York, Routledge.
- Anton, Anatole, Milton Fisk și Nancy Holmstrom (2000). *Not For Sale: In Defense of Public Goods*. Boulder (Colorado), Westview Press.
- Bonefeld, Werner, ed. (2008). *Subverting the Present, Imagining the Future: Class, Struggle, Commons*. Brooklyn, Autonomedia.
- Boris, Eileen și Jennifer Klein (2007). „We Were the Invisible Workforce: Unionizing Home Care”. In Cobble ed. (2007), 177–193.
- Buckley, Cara și Annie Correal, (2008). „Domestic Workers Organize to End an «Atmosphere of Violence» On the Job”. New York Times, 2003, p. B3.
- Burkett, Paul, (2006). *Marxism and Ecological Economics: Toward a Red and Green Political Economy*. Boston, Brill.
- Burkett, Peter, Ecological Marxism... Calasanti, Toni M. și Kathleen F. Slevin, ed. (2006). *Age Matters: Realigning Feminist Thinking*. New York, Routledge.
- Castells, Manuel (1998). *The End of Millenium. The Information Age: Economy, Society and Culture*. vol. III. Malden (Mass.), Blackwell.
- Cobble, Dorothy Sue, ed. (2007). *The Sex of Class: Women Transforming American Labor*, Ithaca, Cornell University Press.
- Dalla Costa, Mariaros (2008). „Capitalism and Reproduction”. In Bonefeld (2008), 87–98.
- , (1974). „Riproduzione e Emigrazione”. In Sandro Serafini, ed., *L'Operaio multinazionale in Europa*. Milano, Feltrinelli.
- Dalla Costa, Mariaros și Giovanna F. Dalla Costa, eds. (1999). *Women, Development and Labor of Reproduction: Struggles și Movements*. Trenton (NJ), Africa World Press.
- Dalla Costa, Mariaros și Leopoldina Fortunati (1976). *Brutto Ciao: Direzioni di marcia delle donne negli ultimi trent'anni*. Roma, Edizioni delle donne.
- Davis, Mike (2006). *Planet of Slums: Urban Involution și the Informal Working Class*. London, Verso.
- Di Vico, Dario (2004). „Le badanti, il nuovo welfare privato: Aiutano gli anziani e lo Stato risparmia”. *Corriere della Sera*, 13 Giungo, 2004, p. 15.
- Eaton, Susan E. (2007). „Eldercare in the United States: Inadequate, Inequitable, but Not a Lost Cause”. In Folbre, Shaw și Stark eds. (2007) 37–52.
- Edelman, Marc și Angelique Haugerud (2005). *The Anthropology of Development and Globalization. From Classical Political Economy to Contemporary Neoliberalism*. Malden (MA), Blackwell Publishing.
- Ehrenreich, Barbara și Arlie Russell Hochschild eds. (2002). *Global Woman: Nannies, Maids and Sex Workers in the New Economy*. New York, Metropolitan Books.
- Engels, Friederich (1980, 1892). *The Condition of the Working Class in England*. Moscow, Progress Publishers.
- Federici, Silvia (2008). „War, Globalization and Reproduction”. In Matt Meyer și Elavie Ndura-Ouédraogo, ed. *Seeds of New Hope: Pan-African Peace Studies for the Twenty-First Century*. Trenton (NJ), Africa World Press, 141–164.
- Federici, Silvia (1997). „Going to Beijing: The United Nations and the Taming of the International Women's Movement” (Unpublished Manuscript).
- , (2004). *Caliban and the Witch: Women, the Body and Primitive Accumulation*. Brooklyn (NY), Autonomedia.
- , (1999). „Reproduction and Feminist Struggle in the New International Division of Labor”. In Dalla Costa și Dalla Costa (1999), 47–82.
- Folbre, Nancy, Lois B. Shaw și Agnetta Stark, ed. (2007). *Warm Hands in Cold Age*. New York, Routledge.
- Folbre, Nancy (2006). „Nursebots to the Rescue? Immigration, Automation and Care”. In *Globalizations*, vol. 3., nr. 3, pp. 349–360.
- Fortunati, Leopoldina (1981). *L'Arcano della riproduzione: Casalinghe, prostitute, operai e capitaliste*. Venezia, Marsilio Editore.
- Gray, Anne (2004). *Unsocial Europe: Social Protection or Flexploitation?*, London, Pluto Press.
- Green, Carole A. (2007). „Race, Ethnicity and Social Security Retirement Age in the US”. In Folbre, Shaw și Stark (2007), 117–144.
- Hardt, Michael și Antonio Negri (2004). *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*. New York, Penguin.
- Holmstrom, Nancy, ed. (2002). *The Socialist Feminist Project: A Contemporary Reader in Theory and Politics*. New York, Monthly Review Press.
- Marx, Karl (1990). *Capital*, vol. I., Penguin Books.
- Meillassoux, Claude (1975). *Maidens, Meal and Money: Capitalism and the Domestic Community*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Milwaukee County Welfare Rights Organization (1972). *Welfare Mothers Speak Out: We Ain't Gonna Shuffle Anymore*. New York, W. W. Norton & Company, Inc.
- McMurtry, John (2002). *Value Wars: The Global Market Versus the Life Economy*. London, Pluto Press.

----- (1999). *The Cancer Stage of Capitalism*. London, Pluto Press.

Misra, Joya, Jonathan Woodring și Sabine N. Merz. (2006). „The Globalization of Care Work: Neoliberal Economic Restructuring and Migration Policy”. In *Globalizations*, vol. 3, nr. 3, pp. 317–332.

Moyo, Sam și Paris Yeros eds. (2005). *Reclaiming the Land: The Resurgence of Rural Movement in Africa, Asia and Latin America*. London, Zed Books.

----- (2005). „The Resurgence of Rural Movements Under Neoliberalism”. In Moyo și Yeros. (2005), 8–66.

Olivera, Oscar în colaborare cu Tom Lewis (2004). *Cochabamba! Water War in Bolivia*. Boston, South End Press.

Pyle, Jean L. (2006). „Transnational Migration and Gendered Care Work: Introduction”. In *Globalizations*, vol. 3, nr.3, pp. 283–296.

----- (2006). „Globalization and the Increase in Transnational Care Work: The Flip Side”. In *Globalization*, vol. 3, nr.3, pp. 297–316.

Secombe, Wally (1995, 1993). *Weathering the Storm: Working-Class Families From The Industrial Revolution to the Fertility Decline*. London, Verso. Shaw, Lois B. și Sunhwa Lee (2007). „Growing Old in the US: Gender and Income Inadequacy”. In Folbre, Shaw și Stark, pp. 174–198.

Note:

1. Federici 2008.

2. Marx 1990, vol. I, 274.

3. *Ibid.*

4. *Ibid.*, 276–277.

5. *Ibid.*, 275.

6. Federici 2004.

7. *Ibid.*, p. 346.

8. *Capitalul*, vol. I, capitolul 23, p. 718.

9. *Mamele Casnice Vorbesc*, 1972.

10. Marx 1990, 277.

11. „Maquilizare”, din spaniolul *maquiladora* sau *maquila*, fabrică ce produce exclusiv pentru export: un proces originar în zonele supuse acordului de liber comerț din nordul Mexicului, prin care forța de muncă e feminizată, calificările diferite sînt segmentate radical iar salariile sînt diminuate. (N. ed.)

12. McMurtry, 105–111.

13. Moyo și Yeros, I.

14. *Grundrisse*, citat de McLellan, pp. 363–364.

15. Folbre 2006.

16. Federici 1995.

17. Glazer 1993.

18. Staples I–5.

Feminism și politica bunurilor comune*

Silvia Federici

*Perspectiva noastră e cea a oamenilor simpli ai acestei planete: ființe umane cu corpuri, nevoi, dorințe, a căror tradiție esențială e cooperarea în facerea și menținerea vieții; și care au trebuit să facă aceasta în condiții de suferință și separare, unul de altul, separare de natură și de bogăția comună pe care am creat-o cu toții, de-a lungul generațiilor. (Colectivul leșirea de Urgență, *The Great Eight Masters and the Six Billion Commoners* [Cei opt mari stăpîni și cele șase miliarde de oameni simpli], Bristol, May Day 2008).*

*Modurile în care atît munca de subzistență a femeilor, cît și contribuția bunurilor comune la supraviețuirea concretă a oamenilor sînt reduse la invizibilitate prin idealizarea lor nu sînt doar similare, ci au rădăcini comune... Într-un fel, femeile sînt tratate ca bunuri comune, iar bunurile comune sînt tratate ca femei. (Marie Mies și Veronika Bennholdt-Thomsen, *The Subsistence Perspective: Beyond the Globalized Econom*, [Perspectiva subzistenței: dincolo de economia globalizată], London, Zed Books, 1999).*

*Reproducția premerge producției sociale. Atingi femeile, atinge piatra. (Peter Linebaugh, *The Magna Carta Manifesto*, University of California Press, 2008).*

Introducere: De ce bunuri comune

Cel puțin de cînd zapatiștii au ocupat *zócalo*¹ din San Cristobal de las Casas, pe 31 decembrie 1993, pentru a protesta împotriva dizolvării pămînturilor *ejidos*² în Mexic, conceptul de bunuri comune³ a devenit tot mai popular în sînga radicală, atît la nivel internațional, cît și în Statele Unite, remarcîndu-se ca bază a convergenței între anarhiști, marxiști, socialiști, ecologiști și ecofemiști.⁴

Din motive importante, această idee, aparent arhaică, a ajuns în centrul discuțiilor politice din mișcări sociale contemporane. Două rațiuni, în special, se evidențiază. Pe de o parte, e vorba de dispariția modelului etatist de revoluție, care a subminat vreme de decenii eforturile mișcărilor radicale de a construi o alternativă la capitalism. De cealaltă parte, încercarea neoliberală de a subordona logicii pieței orice formă de viață și cunoaștere a acutizat percepția pericolului de a trăi într-o lume în care nu mai dispunem de acces la mări, arbori, animale și la semenii noștri decît prin rețeaua banilor. De asemenea, „noile îngrădiri” au adus la vizibilitate o lume de proprietăți comunale și relații pe care mulți le cre-

* Publicat sub titlul „Feminism and the Politics of the Commons”, în Craig Hughes, Stevie Peace și Kevin Van Meter (ed.), *Uses of a WorldWind, Movement, Movements, and Contemporary Radical Currents in the United States*, Team Colors Collective, Oakland, AK Press, pp. 283–294, 2010.

Îi mulțumiri Silviei Federici pentru oferirea drepturilor de autor. (N. red.)

deau dispărute sau a căror valoare nu a fost apreciată pînă în momentul în care au fost amenințate cu privatizarea.⁵ În mod ironic, noile îngrădiri nu au demonstrat doar că bunul comun nu a dispărut, ci și că noi forme de cooperare socială sînt produse permanent, inclusiv în zone ale vieții unde nu existaseră înainte, precum internetul.

Ideea de bun comun, în acest context, a oferit o alternativă logică și istorică la binaritatea Stat și Proprietate Privată, Stat și Piață, făcînd posibilă respingerea acelei ficțiuni conform căreia acestea ar fi mutual exclusive și ar satura posibilitățile politicului. Ideea a îndeplinit și o funcție ideologică, fiind un concept unificator ce prefigurează societatea cooperatoare pe care stînga radicală dorește să o creeze. Cu toate acestea, interpretările conceptului sînt marcate de ambiguități și diferențe semnificative, care trebuie clarificate, dacă dorim ca principiul bunurilor comune să se traducă într-un proiect politic coerent.⁶

De pildă, ce anume constituie un bun comun? Avem pămînt, apă, aer comune; bunuri comune digitale; drepturile noastre cuvenite (precum pensiile) sînt adesea descrise ca bunuri comune, și la fel sînt limbile, bibliotecile și produsele colective ale vechilor culturi. Sînt însă toate aceste bunuri comune echivalente în ceea ce privește potențialul lor politic? Sînt oare compatibile? Și cum putem fi siguri că nu proiectează o unitate care rămîne încă a fi construită? În fine, ar trebui să vorbim de „bunuri comune” [*commons*] la plural, sau de „bunul comun” [*the common*], așa cum propun autonomiștii marxști, atunci cînd se referă la relațiile sociale ce caracterizează forma dominantă a producției în era post-fordistă?

În acest eseu, cu astfel de întrebări în minte, consider politica bunurilor comune dintr-o perspectivă feministă, unde „feminist” se referă la o poziție formată prin lupta împotriva discriminării sexuale și pentru munca reproductivă, cea care, pentru a parafraza comentariul lui Linebaugh de mai sus, e piatra pe care e construită societatea, pe care poate fi încercat orice model de organizare socială. Această intervenție e necesară, după mine, pentru a îmbunătăți definiția acestei politici și pentru a clarifica condițiile în care principiul comunului/comunelor poate deveni baza unui program anti-capitalist. Importanța acestor obiective se evidențiază considerînd două probleme.

Bunuri comune globale, bunuri comune ale Băncii Mondiale

În primul rînd, cel puțin din prima parte a anilor 1990, limbajul bunurilor comune a fost apropiat de Banca Mondială și de Națiunile Unite și pus în serviciul privatizării. Sub pretextul protejării biodiversității și al conservării bunurilor comune globale, Banca Mondială a transformat păduri tropicale în rezerve ecologice, a expulzat populații care își bazaseră subzistența pe acestea vreme de secole, asigurînd în același timp accesul celor care pot plăti, prin ecoturism.⁷ Cît despre Națiunile Unite, acestea au revizuit legea internațională asupra accesului la oceane în moduri ce permit guvernelor să concentreze folosirea apelor marine în mai puține mîini, din nou, în numele conservării moștenirii comune a umanității.⁸

Banca Mondială și ONU nu sînt singurele instanțe care au adaptat ideea de bunuri comune intereselor pieței. Răspunzînd unor motivații cu totul diferite, revalorizarea bunurilor comune a devenit o modă în rîndul economiștilor *mainstream* și al planificatorilor capitaliști; ca dovadă, augmen-

tarea literaturii academice pe acest subiect și derivatele sale: capital social, economii ale darului, altruism. Ca dovadă, și recunoașterea oficială a acestui trend prin conferirea Premiului Nobel pentru economie în 2009 lui Elinor Ostrom, vocea principală în acest domeniu.⁹

Planificatorii dezvoltării și decidenții au descoperit că, în condițiile potrivite, administrarea colectivă a resurselor naturale poate fi mai eficientă și mai puțin generatoare de conflicte decît privatizarea și că bunurile comune pot produce foarte bine pentru piață.¹⁰ De asemenea, ei au recunoscut și că, dusă la extrem, comercializarea relațiilor sociale are consecințe autodistructive. Extinderea formei mărții în orice colț al fabricii sociale, promovată de neoliberalism, e o limită ideală pentru ideologii capitalismului, însă e un proiect nu doar irealizabil, ci și indezirabil din punctul de vedere al reproducerii pe termen lung a sistemului capitalist. Acumularea capitalistă depinde structural de apropierea liberă a cantităților imense de muncă și a resurselor care apar în mod necesar ca externalități ale pieței, precum munca domestică neplătită furnizată de femei, pe care angajatorii s-au bazat dintotdeauna pentru reproducția forței de muncă.

Așadar, nu e întâmplător că, mult înainte de colapsul Wall Street, diverși economiști și intelectuali interesați de teoria socială au avertizat că privatizarea tuturor sferelor vieții dăunează funcționării pieței înseși, deoarece piețele depind de existența unor relații nonmonetare precum încrederea și dăruirea.¹¹ Pe scurt, capitalul învață și el despre virtuțile bunului comun. Chiar și *The Economist*, organul economiei capitaliste a pieței libere de mai mult de 150 de ani, s-a alăturat corului, cu precauții, în ediția sa din 31 iulie 2008: „Economia «noilor bunuri comune» e încă într-un stadiu imatur. E prea devreme să deținem certitudini despre ipotezele sale. Dar poate fi un mod folositor de a reflecta asupra unor probleme precum administrarea internetului, proprietatea intelectuală ori poluarea internațională, în privința cărora decidenții au nevoie de orice ajutor posibil”. Trebuie să avem grijă, așadar, să nu modelăm discursul despre bunuri comune într-un mod care ar permite clasei capitaliste în criză să se regenereze, pozînd, de exemplu, în gardianul ecologic al planetei.

Care bunuri comune?

În al doilea rînd, în timp ce instituțiile internaționale au învățat să facă din bunurile comune realități funcționale pentru piață, modul în care bunurile comune pot deveni fundamentul unei economii noncapitaliste e o problemă lipsită de răspuns, deocamdată. Mulțumită lui Peter Linebaugh, în special prin cartea sa *Manifestul Magna Carta* (2008), am învățat că bunurile comune leagă istoria luptei de clasă de timpurile noastre, într-adevăr, lupta pentru bunuri comune are loc peste tot în jurul nostru. Cetățenii statului Maine se luptă să își mențină accesul la pescăriile lor, aflate sub atacul flotelor corporatiste; rezidenții din Appalachia se organizează pentru a-și salva munții, amenințați de exploatarea minieră în cîmp deschis; mișcările de sursă deschisă și software liber se opun comercializării cunoașterii și deschid noi spații pentru comunicare și cooperare. Mai pot fi menționate și multiplele activități invizibile de comunizare create de oameni în America de Nord, descrise de Chris Carlsson în *Now-*

topia (2007). După cum arată Carlsson, se investește multă creativitate în producția unor „bunuri comune virtuale” și în forme de socializare care prosperă dincolo de radarul economiei monetare/de piață.

Foarte importantă a fost și crearea de grădini urbane, care s-au răspândit peste tot în SUA în anii 1980 și 1990, mulțumită în primul rând inițiativelor comunităților de imigranți din Africa, din Caraibe sau din sudul Statelor Unite. Semnificația acestora nu poate fi supraestimată. Grădinile urbane au deschis calea către un proces de „rurbanizare”, care e indispensabil dacă vrem să recâștigăm controlul asupra producției alimentelor, să renegenerăm mediul ecologic și să producem mijloacele necesare propriei subzistențe. Grădinile sînt mult mai mult decît o sursă de asigurare alimentară: ele sînt centre de socializare, de producție a cunoașterii, de schimb cultural și intergenerațional. După cum scria Margarita Fernandez despre grădinile urbane din New York, acestea „întăresc coeziunea comunității”, fiind locuri în care oamenii se adună nu doar pentru a lucra pămîntul, ci și pentru a juca cărți, pentru a ține nunți, pentru petreceri aniversare ori sărbătorirea nou-născuților.¹² Unele grădini întretin un parteneriat cu școlile locale, oferind astfel educație ecologică pentru copii, după școală. Și nu în ultimul rând, grădinile sînt „un mediu pentru transportul și întîlnirea practicilor culturale diferite”, prin care legume și practici agricole africane, de exemplu, se combină cu cele caraibiene.

Mai mult, cea mai semnificativă caracteristică a grădinilor urbane e faptul că acestea produc mai degrabă pentru consumul cartierului, decît în scopuri comerciale. Aceasta le distinge de alte bunuri comune reproductive, care produc pentru piață (precum pescăriile „coastei homarilor” din Maine)¹³, ori sînt cumpărate pe piață, ca în cazul organizațiilor teritoriale a căror misiune e conservarea anumitor spații deschise. Cu toate acestea, grădinile urbane au rămas o inițiativă populară spontană, și au existat puține încercări ale mișcărilor din SUA de a-și extinde prezența și a face din accesul la pămînt o chestiune-cheie a protestului. În general, stînga nu și-a pus problema de a aduce laolaltă multiplele comune ce au proliferat în ultimul timp, pentru ca acestea să formeze o unitate încheată și să furnizeze fundamentele unui nou mod de producție.

O excepție e teoria propusă de Antonio Negri și Michael Hardt în *Empire* (2000), *Multitude* (2004) și *Commonwealth* (2009), care susține că o societate edificată pe principiul „bunului comun” e deja în dezvoltare, ca urmare a informatizării și „cognitivizării” producției. Conform acestei teorii, pe măsură ce producția devine producție de cunoaștere, cultură și subiectivitate, organizată prin internet, se creează un spațiu comun și o bogăție comună în care nu mai trebuie definite reguli de includere sau excludere. Pentru acces și utilizare, resursele disponibile pe internet sînt multiplicăte, în loc de a fi consumate, ceea ce poate fi văzut ca semn al posibilității unei societăți edificate pe abundență. Unicul obstacol pe care îl întîmpină „multitudinea” este modul în care ar putea preveni „captura” capitalistă a bogăției produse astfel.

Teoria e seducătoare, fiindcă nu separă formarea „bunului comun” de organizarea muncii și producției, ci o vede ca parte imanentă a acesteia. Limita sa este proiecția unei imagini a bunului comun ce absolutizează munca unei minorități care deține abilități ce nu sînt la îndemîna majorității populației lumii. De asemenea, teoria ignoră faptul că această muncă produce mărfuri pentru piață și trece peste faptul că producția/comunicarea online depinde de activități economice – mineritul,

producția de microcipuri și resurse rare – care, în modul actual de organizare, sînt extrem de distructive din punct de vedere social și ecologic.¹⁴ Mai mult, prin accentul pus pe cunoaștere și informație, această teorie eschivează chestiunea reproducerii vieții cotidiene, ceea ce constituie o problemă generală a discursului despre bunuri comune, care se ocupă în primul rând cu precondițiile formale ale existenței bunurilor comune și mai puțin cu cerințele materiale ale edificării unei economii bazate pe bunuri comune, cea care ar face posibilă rezistența împotriva dependenței de munca salariată și împotriva subordonării în relații capitaliste.

Femei și bunuri comune

Acesta este contextul în care perspectiva feministă asupra bunurilor comune își dovedește importanța. Totul începe cu conștientizarea faptului că femeile, ca subiecți principali ai muncii reproductive (atît istoric cît și în prezent), au depins de accesul la resurse naturale comunale mai mult decît bărbații, fiind subiecții care au avut cel mai mult de suferit în urma privatizării acestora, și totodată cei mai consecvenți apărători ai lor. După cum am scris în *Caliban and the Witch* (2004), în prima fază a dezvoltării capitalismului, femeile au fost în prima linie a rezistenței împotriva îngrădirii pămînturilor, atît în Anglia, cît și în „Lumea Nouă”; femeile au fost cei mai dîrji apărători ai culturilor comunale pe care colonizarea europeană a încercat să le distrugă. În Peru, atunci cînd conchistadorii spanioli au luat în stăpînire satele lor, femeile s-au retras pe înălțimile munților, unde au recreat forme de viață colectivă care au supraviețuit pînă în zilele noastre. Deloc surprinzător, secolele XVI și XVII au fost martorele celui mai violent atac asupra femeilor din istoria lumii: persecuția femeilor ca vrăjitoare. Astăzi, în fața unui nou proces de acumulare primitivă, femeile sînt principala forță socială ce se opune unei comercializări totale a naturii, sprijinind utilizarea noncapitalistă a pămîntului și agricultura subzistenței. Femeile sînt fermierii subzistenței lumii. În Africa, ele produc 80% din alimentele consumate de oameni, în ciuda încercărilor făcute de Banca Mondială și alte agenții de a le convinge să își dedice activitatea muncii agricole pe bani. În anii 1990, în multe orașe africane, confruntîndu-se cu creșterea prețurilor pentru alimente, femeile și-au apropiat terenuri din spațiul public, cultivînd porumb, fasole, cassava „de-a lungul drumurilor... în parcuri, de-a lungul căilor ferate...”, schimbînd astfel peisajul urban al orașelor africane și destrămînd separarea dintre urbanitate și ruralitate.¹⁵ În India, Filipine și în America Latină, femeile au replantat arbori în pădurile degradate, s-au unit pentru alungarea vînzătorilor de cherestea, au făcut blocaje împotriva operațiunilor miniere și a construcției de baraje și au condus revolta împotriva privatizării apei.¹⁶ Cealaltă latură a luptei femeilor pentru accesul direct la mijloacele reproducerii a fost formarea, peste tot în Lumea a Treia, din Cambogia în Senegal, a unor asociații de credit care funcționează ca bunuri monetare comune.¹⁷ Numite în mod diferit, *tontinele* (așa cum se numesc în unele părți ale Africii) sînt sisteme bancare autonome, realizate de femei, care furnizează bani lichizi unor indivizi sau grupuri care altfel nu au acces la bănci, lucrînd pur și simplu pe baza încrederii. Astfel, aceste instituții diferă esențial de sistemele de microcredit promovate de Banca Mondială, care funcționează pe principiile supravegherii polițienești reciproce și ale defăimării, ce ajunge la extreme precum afișarea în public,

în Niger, a fotografiilor femeilor care nu au reușit să achite împrumu-
turile, fapt ce a condus unele femei la sinucidere.¹⁸

Femeile au condus, de asemenea, eforturile de colectivizare a muncii
reproductive, atât ca mijloc de economisire a costului reproducției, cât
și pentru a se proteja reciproc de sărăcie, de violența statală și de vio-
lența bărbaților. Un exemplu extraordinar este cel al ceaunelor comune
de gătit (*ollas communes*) organizate de femeile din Chile și Peru în anii
1980, când, datorită inflației agresive, acestea nu și-au mai permis să își
facă individual aprovizionarea.¹⁹ Practici precum apropierea de terenuri
ori formarea tontinelor sînt expresia unei lumi în care legăturile comu-
nale sînt încă puternice. Ar fi însă o greșeală să le considerăm ceva prepo-
litic, „natural”, sau pur și simplu un produs al „tradiției”.

După faze repetate de colonizare, natura și obiceiurile nu mai există în
nici o parte a lumii, în afara locurilor unde oamenii s-au zbatut să le păș-
treze și să le reinventeze. După cum a observat Leo Podlashuc în „Sal-
varea femeilor: salvarea bunurilor comune”, comunismul popular al
femeilor produce o nouă realitate, formează o identitate colectivă,
constituie o contraputere în cămin și în comunitate, și deschide un pro-
ces de autovalorizare și auto-determinare din care putem învăța multe.
Prima lecție pe care o putem deprinde din aceste lupte este următoarea:
„comunizarea” mijloacelor materiale ale reproducției este mecanismul
principal prin care sînt create interesul colectiv și legăturile mutuale. De
asemenea, este prima linie de rezistență împotriva unei vieți în sclavie
și condiția pentru edificarea unor spații autonome ce subminează con-
trolul capitalist asupra vieților noastre. Fără îndoială, experiențele pe care
le-am descris sînt modele ce nu pot fi pur și simplu transplantate. Pen-
tru noi, în America de Nord, revendicarea și comunizarea mijloacelor
reproducției trebuie să ia în mod necesar forme diferite. Chiar și aici,
prin punerea în comun a resurselor și reaproprierea bogăției pe care
am produs-o, putem începe să desprindem reproducția noastră de fluxu-
rile de mărfuri care, prin piața mondială, sînt responsabile pentru ex-
proprierea a milioane de oameni din toată lumea. Putem începe să
desprindem mijloacele existenței noastre atât de piața mondială, cât și
de mașina de război și sistemul penitenciar de care depinde astăzi eco-
nomia SUA. Nu în ultimul rînd, putem merge dincolo de solidaritatea
abstractă ce caracterizează atât de des relațiile în mișcare și care limitează
angajamentul nostru, capacitatea noastră de a rezista, riscurile pe care
sîntem gata să ni le asumăm.

Într-o țară în care proprietatea privată e apărată cu cel mai mare arse-
nal de arme din lume și unde trei secole de sclavie au produs diviziuni
profunde în corpul social, recrearea bunului sau a bunurilor comune pare
a fi un scop foarte dificil, ce nu poate fi îndeplinit decît printr-un proces
de lungă durată de experimente, edificare a coalițiilor și reparații. Deși
acest scop pare a fi, în prezent, mai dificil decît trecerea aței prin ac, este
unica posibilitate de care dispunem pentru extinderea spațiului autonomiei
noastre, pentru refuzul resemnării, cu gîndul că reproducția noastră se
realizează pe seama celorlalte bunuri comune și comunități ale lumii.

Reconstrucții feministe

Maria Mies a clarificat ce presupune acest scop: producția bunurilor co-
mune necesită în primul rînd o profundă transformare a vieții noastre
cotidiene, pentru reunirea a ceea ce a fost separat prin diviziunea

muncii în capitalism. Anume, înstrăinarea producției de reproducție și
consum este cea care creează ignorarea condițiilor în care a fost pro-
dus ceea ce mîncăm, purtăm sau prelucrăm, costul social și ecologic al
acestei producții și soarta populațiilor asupra cărora sînt deversate
deșeurile noastre.²⁰ Cu alte cuvinte, trebuie să depășim starea de ires-
ponsabilitate pentru consecințele acțiunilor noastre, care e rezultatul direct
al modurilor distructive în care e organizată diviziunea socială a muncii
în capitalism; fără a realiza aceasta, producția vieții noastre devine în mod
inevitabil producția morții altora. După cum arată Mies, globalizarea a
înăutățit această criză, mărind distanțele dintre ceea ce e produs și ceea
ce e consumat și intensificînd, ca urmare, în ciuda aparentei unei inter-
conexiuni globale, orbirea noastră față de sîngele din mîncarea pe care
o mîncăm, din petrolul pe care îl folosim, din hainele pe care le purtăm
și din calculatoarele cu care comunicăm.

Perspectiva feministă ne învață că depășirea acestei stări de ignoranță
este pasul inițial pentru reconstrucția bunurilor comune. Niciun bun co-
mun nu e posibil dacă nu refuzăm să ne bazăm viața și reproducția noas-
tră pe suferința altora, dacă nu refuzăm să ne mai
vedem pe noi înșine într-un mod separat de ei.
Într-adevăr, dacă are vreun sens comunizarea,
acesta trebuie să fie producția noastră ca subiect
comun. În acest fel trebuie să înțelegem sloga-
nul „niciun bun comun fără comunitate”. Dar
„comunitatea” trebuie imaginată drept ceva di-
ferit de o realitate îngrădită, de gruparea unor
oameni bazată pe interese exclusiviste ce îi se-
pară de alți oameni, precum în comunitățile formate pe baza religiei sau
etnicității. Mai degrabă, comunitatea e o calitate a relațiilor, un principiu
al cooperării și responsabilității față de fiecare și față de pămînt, păduri,
ape și animale.

Cu siguranță, succesele unei asemenea comunități, precum colectivizarea
muncii noastre de zi cu zi pentru reproducție, pot fi doar un început. Nu
pot înlocui campanii de proporții antiprivatizare ori revendicarea bogăției
noastre comune. Este însă o parte esențială a educației noastre pentru
guvernare colectivă și pentru înțelegerea istoriei ca proiect colectiv,
care e poate principala victimă a erei neoliberale a capitalismului.

Din această perspectivă, trebuie să includem în agenda noastră politică
și comunizarea muncii casnice, reînnoind acea bogată tradiție feministă
ce se întinde, în Statele Unite, de la experimentele socialiste utopice de
la mijlocul secolului XIX și încercările „feministelor materialiste” de la sfîr-
șitul aceluiași secol, la tentativele de la începutul secolului XX de reor-
ganizare și socializare a muncii casnice, și ca urmare a casei și cartierului,
prin menajul colectiv. Astfel de încercări au continuat pînă în anii 1920,
cînd au fost terminate ca urmare a Sperietoarei Roșii.²¹ Aceste practici și,
mai important, capacitatea feministelor din trecut de a privi munca
reproductivă ca sferă importantă a activității umane, ce nu trebuie nega-
tă, ci supusă unui proces revoluționar, trebuie revizitate și revalorificate.
Principalul motiv pentru crearea unor forme colective ale vieții este fap-
tul că reproducția ființelor umane este cea mai intensivă formă de mun-
că de pe pămînt și, în mare măsură, este un tip de muncă ce nu poate
fi redusă prin automatizare. Nu putem mecaniza îngrijirea copiilor, în-
grijirea celor bolnavi sau munca psihologică necesară pentru restabili-

rea echilibrului nostru corporal și emoțional. Nimeni nu va accepta asistente-roboti pentru munca de îngrijire, în special pentru copii și bolnavi. Responsabilitatea comună și munca în cooperare (și nu cea prestată pe seama sănătății furnizorilor săi) sînt unicele garanții pentru o bună îngrijire. De secole, reproducția ființelor umane a fost un proces colectiv. Oamenii s-au putut baza pe munca familiilor extinse și a comunităților, în special în zone proletare, chiar atunci cînd trăiau în solitudine, astfel încît senectutea nu era însoțită de singurătatea dezolantă și dependența ce caracterizează viața atîtor bătrîni ai noștri. Doar odată cu apariția capitalismului, reproducția a fost privatizată complet, un proces ce a ajuns la o asemenea intensitate astăzi, încît ne distruge viețile. Această tendință trebuie inversată, iar timpurile noastre sînt propice pentru un asemenea proiect.

Pe măsură ce criza capitalistă distruge elementele de bază ale reproducției pentru milioane de oameni din lume, inclusiv în Statele Unite, reconstrucția vieții noastre cotidiene e o posibilitate și o necesitate. Ca și grevele, crizele social-economice destramă disciplina muncii salariate, forțînd noi forme de socializare. Aceasta e ceea ce s-a întîmplat în timpul Marii Depresiuni, care a produs mișcarea hoinarilor, ce au transformat marfarele în bunurile lor comune, în căutarea mobilității și a nomadismului.²² La intersecția căilor ferate, ei au organizat așa-numitele jungle ale hoinarilor [*hobo jungles*], prefigurări, prin regulile lor de autogovernare și solidaritate, ale lumii comuniste în care mulți dintre hoinari credeau.²³ Cu toate acestea, cu excepția cîtorva figuri ca Boxcar Bertha²⁴, aceasta a fost în primul rînd o lume masculină, o fraternitate a bărbaților, care nu a putut fi susținută pe termen lung. După ce s-au sfîrșit criza economică și războiul, hoinarii au fost domesticiți de cele două mari aparate de fixare a forței de muncă: familia și casa. Capitalul american, acordînd atenție amenințării reprezentate de recompunerea forței de muncă din timpul Depresiunii, a excelat în punerea în practică a principiului capitalist de organizare a vieții economice: cooperare la punctul producției, separare și atomizare la punctul reproducției. Casa de familie atomizată, serializată, oferită de Levittown²⁵, împreună cu apendicele său ombilical, automobilul, au sedentarizat muncitorul și, mai mult, au eliminat acel tip de comune autonome ale muncitorilor, reprezentat de junglele hoinarilor.²⁶ Astăzi, pe măsură de milioane de case și mașini americane își schimbă proprietarul, pe măsură ce sechestrul, evacuarea și pierderea masivă de slujbe demolează din nou pilonii disciplinei capitaliste a muncii, noi teritorii comune iau naștere, precum orașele de corturi care se întind pe ambele coaste ale Statelor Unite. De data aceasta însă, femeile sînt cele care trebuie să construiască noile bunuri comune, pentru a asigura ca acestea să nu rămînă spații efemere, zone autonome temporare, ci să devină fundamentul unor noi forme de reproducție socială.

Dacă, într-adevăr, casa este acel *oikos* pe care e edificată economia, atunci femeile, care sînt din punct de vedere istoric muncitorii și prizonierii casei, sînt cele care trebuie să ia inițiativa de revendicare a casei drept centru al vieții colective, unul traversat de mulți oameni și de diferite forme de cooperare, un centru care oferă siguranță fără izolare și fixare, care permite împărtășirea și circulația posesiunilor comunității și care, în primul rînd, oferă fundamentul pentru forme colective ale reproducției. După cum am sugerat deja, putem să ne inspirăm din programele feminis-

mului materialist din secolul XIX, pentru care casa era o importantă „componentă spațială a opresiunii femeilor”, și care au organizat bucătării comunale, gospodării cooperative urmărind astfel controlul reproducției de către înșiși muncitorii acesteia.²⁷

Aceste obiective sînt cruciale în prezent. Destrămarea izolării vieții în case nu e doar o precondiție pentru satisfacerea celor mai simple nevoi și pentru creșterea puterii noastre față de angajatori și stat. După cum ne-a reamintit Massimo de Angelis, acest obiectiv este și o protecție împotriva dezastrului ecologic. Nu încap îndoieli despre consecințele distructive ale multiplicării „uniceconomice” a bunurilor reproductive și a căminelor autoîngrădite pe care le numim casele noastre, ce disipă în atmosferă căldură în timpul iernii, expunîndu-ne vara unor călduri ne-temperate. Cel mai important, nu putem construi o societate alternativă și o mișcare puternică autoreproductivă dacă nu redefinim reproducția noastră într-un mod mai cooperativ și dacă nu eliminăm separarea dintre personal și politic, dintre activism politic și reproducția vieții cotidiene. Ceea ce rămîne de clarificat este faptul că desemnarea femeilor ca purtători ai acestei sarcini a reproducției comunizante/colectivizante nu e echivalentă cu concesiunea unei concepții naturaliste despre feminitate. E de înțeles faptul că această posibilitate e văzută de mulți feminisți și feministe ca soartă mai rea decît moartea. Desemnarea femeilor ca bun comun al bărbaților, ca sursă naturală de bogăție și servicii ce pot fi apropiate de bărbați tot așa cum capitalismul a apropiat bogăția naturii, e înscrisă adînc în conștiința noastră colectivă. Dar, pentru a o parafraza pe Dolores Hayden, reorganizarea muncii reproductive, și ca urmare reorganizarea locuitului și a spațiului public, nu e o chestiune identitară; e o problemă a muncii și, putem adăuga, o chestiune de putere și siguranță.²⁸ Îmi amintesc aici de experiența femeilor din Mișcarea Oamenilor Fără Pămînt din Brazilia, care, după ce comunitățile lor au cîștigat dreptul de a păstra pămîntul pe care îl ocupaseră, au insistat ca noile case să fie construite astfel încît să formeze o singură incintă, pentru a putea să continue procesul de comunizare a muncii casnice, pentru a spăla și a găti împreună, pentru a munci cu rîndul cu bărbații, așa cum făcuseră în timpul luptei, și pentru a fi gata să își acorde una alteia sprijinul în cazul abuzului de către bărbați. A susține că femeile trebuie să ia conducerea în lupta de colectivizare a muncii reproductive și a locuitului nu e totuna cu naturalizarea muncii casnice ca vocație feminină. Înseamnă, din contră, a refuza obliterarea experiențelor colective, a cunoștințelor și a luptelor acumulate de femei în munca reproductivă, a cărei istorie a constituit o parte esențială a rezistenței noastre împotriva capitalismului. Restabilirea raporturilor cu această istorie e un pas crucial astăzi, atît pentru femei, cît și pentru bărbați, pentru demolarea arhitecturii genizate a vieții noastre, pentru reconstruirea caselor și vieților noastre ca bunuri comune.

Traducere de Ovidiu Tîchindeleanu

Bibliografie:

- Anderson, Nels. *On Hobos and Homelessness*. Chicago, The University of Chicago Press, 1998.
- Andreas, Carol. *When Women Rebel: The Rise of Popular Feminism in Peru*. Westport (CT), Lawrence Hill & Company, 1985.
- Bollier, David. *Silent Theft: The Private Plunder of Our Common Wealth*. London, Routledge, 2002.
- Buck, Susan J. *The Global Commons: An Introduction*. Washington, Island Press, 1998.
- Caffentzis, George. „Globalization, the Crisis of Neoliberalism and the Question of the Commons”. Paper presented to the First Conference of the Global Justice Center. San Miguel d' Allende, Mexico, July 2004.
- , „Three Temporal Dimensions of Class Struggle”. Paper presented at ISA Annual meeting held in San Diego (CA), March 2006.
- Carlsson, Chris. *Nowtopia*. Oakland, CA, AK Press, 2008.
- De Angelis, Massimo. *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London, Pluto Press, 2007.
- , „The Commons and Social Justice”. Manuscript nepublicat, 2009.
- DePastino, Todd. *Citizen Hobo*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.
- Dias, Elizabeth. „First Blood Diamonds, Now Blood Computers?” 24 iulie, 2009. <http://www.time.com/time/world/article/0,8599,1912594,00.html>.
- The Ecologist. *Whose Commons, Whose Future: Reclaiming the Commons*. Philadelphia, New Society Publishers with Earthscan, 1993.
- The Economist. „Why it still pays to study medieval English landholding and Sahelian nomadism”. 31 iulie, 2008. http://www.economist.com/financePrinterFriendly.cfm?story_id=11848182.
- The Emergency Exit Collective, *The Great Eight Masters and the Six Billion Commoners*. Bristol, May Day 2008.
- Federici, Silvia. „Women, Land Struggles, and the Reconstruction of the Commons”. În curs de apariție în: *WorkingUSA. The Journal of Labor and Society (WUSA)*, #61, vol. XIV, nr. 1, martie 2011, Wiley/Blackwell Publications. Publicat în spaniolă ca „Mujeres, luchas por la tierra, y la reconstrucción de los bienes comunales”. În *Véredas*, nr. 21, 2010. Nr. dedicat mișcărilor sociale în sec. 21. *Véredas*, este publicația Departamentului de Relații Sociale de la Universidad Autónoma Metropolitana de Mexico City în Xochimilco.
- , „Witch-Hunting, Globalization and Feminist Solidarity in Africa Today”. *Journal of International Women's Studies*, nr. special: Women's Gender Activism in Africa. Joint Special Issue with WAGADU. vol. 10, #1, oct. 2008, pp. 29–35.
- , *Caliban and the Witch: Women, The Body, and Primitive Accumulation*. Brooklyn (NY), Autonomedia, 2004.
- , „Women, Land Struggles and Globalization: An International Perspective”. *Journal of Asian and African Studies*, vol. 39, nr. 1/2, ian.–mart. 2004.
- , „Women, Globalization, and the International Women's Movement”. *Canadian Journal of Development Studies*, vol. XXII, 2001, pp. 1025–1036.
- Fernandez, Margarita. „Cultivating Community, Food, and Empowerment: Urban Gardens in New York City”. Project course paper, 2003.
- Fisher, Jo. *Out of the Shadows: Women, Resistance and Politics in South America*. London, Latin American Bureau, 1993.
- Food and Water Watch Fact-Sheet*, iul. 2009.
- Freeman, Donald B. „Survival Strategy or Business Training Ground? The Significance of Urban Agriculture For the Advancement of Women in African Cities”. *African Studies Review*, vol. 36, nr.3 (dec. 1993), pp. 1–22.
- Hardt, Michael și Negri, Antonio. *Empire*. Cambridge, Harvard University Press, 2000.
- , *Multitudes*. Cambridge, Harvard University Press, 2004.
- , *Commonwealth*. Cambridge, Harvard University Press, 2009.
- Hayden, Dolores. *The Grand Domestic Revolution*. Cambridge (Mass.), MIT Press, 1981.
- , *Redesigning the American Dream: The Future of Housing, Work and Family Life*. New York, Norton and Company, 1986.
- Isla, Ana. „Enclosure and Microenterprise as Sustainable Development: The Case of the Canada-Costa Rica Debt-for-Nature Investment”. *Canadian Journal of Development Studies*, vol. XXII, 2001, pp. 935–943.
- , „Conservation as Enclosure: Sustainable Development and Biopiracy in Costa Rica: An Ecofeminist Perspective”. Manuscript nepublicat, 2006.
- , „Who pays for the Kyoto Protocol?” În *Eco-Sufficiency and Global Justice*, ed. Ariel Salleh, New York, London, Macmillan Palgrave, 2009.
- Juma, Calestous și J. B. Ojwang, ed., *In Land We Trust. Environment, Private Property and Constitutional Change*. London, Zed Books, 1996.
- Linebaugh, Peter. *The Magna Carta Manifesto: Liberties and Commons for All*. Berkeley, University of California Press, 2007.
- McIntyre, Kathleen. *The Worst: A Compilation Zine on Grief and Loss*. Bloomington (IN)/Portland (OR), Microcosm Publishing, Issue one. 2008.
- Meredith și Clair. *When Language Runs Dry: A Zine for People with Chronic Pain and Their Allies*. Bloomington (IN)/Portland (OR), Microcosm Publishing, 2008.
- Mies, Maria și Bennholdt-Thomsen, Veronika. „Defending, Reclaiming, and Reinventing the Commons”. În *The Subsistence Perspective: Beyond the Globalized Economy*. London, Zed Books, 1999. Retipărit în *Canadian Journal of Development Studies*, vol. XXII, 2001, pp. 997–1024.
- Olivera, Oscar, Lewis, Tom. *Cochabamba! Water War in Bolivia*. Cambridge (Mass.), South End Press, 2004.
- Ostrom, Elinor. *Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Podlashuc, Leo. „Saving Women: Saving the Commons”. În *Eco-Sufficiency and Global Justice*, ed. Ariel Salleh (New York–London, Macmillan Palgrave, 2009).
- Polanyi, Karl. *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Boston, Beacon Press, 1957.
- Reitman, Ben Dr. *Sister of the Road: The Autobiography of Boxcar Bertha*. Oakland (CA), AK Press, 2002.
- Salleh, Ariel, ed. *Eco-Sufficiency and Global Justice: Women Write Political Ecology*. New York–London, Macmillan Palgrave, 2009.
- Sarkar, Saral. *Eco-Socialism or Eco-Capitalism? A Critical Analysis of Humanity's Fundamental Choices*. London, Zed Books, 1999.
- Shiva, Vandana. *Staying Alive: Women, Ecology and Development*. London, Zed Books, 1989.
- , *Ecology and The Politics of Survival: Conflicts Over Natural Resources in India*. New Delhi/London, Sage Publications, 1991.
- , *Earth Democracy: Justice, Sustainability, and Peace*. Cambridge (Mass.), South End Press, 2005.
- Turbulence. Ideas For Movement*. 5 decembrie 2009. turbulence.org.uk
- Wilson, Peter Lamborn & Weinberg, Bill. *Avant Gardening: Ecological Struggle in the City & the World*. Brooklyn, Autonomedia, 1999.

Note:

1. *Zócalo*: piața principală a orașului, precum cea din centrul istoric al fostei capitale a statului mexican Chiapas, San Cristobal de las Casas (N. tr.).
2. *Ejidos*: sistem legal prin care guvernul permite folosirea pământului deținut în comun de o comunitate indigenă, reinstaurat după Revoluția Mexicană (1910–1917), printr-un gest istoric de dizolvare a sistemului colonial de *encomiendas*, prin care monarhia spaniolă acordase în mod autocrat titluri de proprietate asupra pământurilor colonizate din Lumea Nouă. Președintele mexican Carlos Salinas, aflat în prezent în exil în Irlanda, a abolit dreptul constituțional la *ejidos* în numele „eficienței economice” în 1991, creînd astfel premisele imediate ale rebeliunii zapatiste din Chiapas, începută în 1993–1994. (N. tr.)
3. Ca peste tot în acest dosar, pentru traducerea conceptului de „commons” am ales varianta intuitivă de „bunuri comune”, cum sînt apa, pămîntul, pădurile etc., dar și alte forme tradiționale de proprietate colectivă. (N. tr.)
4. O sursă importantă pentru politica bunurilor comune și fundamentele sale teoretice este revista online *The Commoner* (www.commoner.org.uk).
5. Un caz relevant e lupta multor comunități din statul Maine împotriva apropierei de către Nestlé a apelor statului, pentru îmbutelierea apei „Portland Spring”. Furtul companiei Nestlé i-a făcut pe oameni să conștientizeze importanța vitală a apelor de suprafață și a celor freatic, reconstituindu-le cu adevărat ca bunuri comune (*Food and Water Watch Fact Sheet*, iul. 2009). *Food and Water Watch* este, după propria descriere, „o organizație nonprofit al căru scop este asigurarea curățeniei apei și a siguranței alimentelor din Statele Unite și din întreaga lume”.
6. O sursă excelentă pentru dezbaterile actuale despre bunurile comune e ediția din decembrie 2009 a revistei *Turbulence. Ideas For Movement*, 5 decembrie 2009: turbulence.org.uk.